

Etniniai santykiai nacių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m.*

Remiantis įvairių šalių archyvų dokumentine medžiaga, Lietuvos ir užsienio šalių istoriografija, straipsnyje nagrinėjami etniniai santykiai nacių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m. Mėginama atsakyti į tris pagrindinius klausimus: 1) nacių okupacinio režimo politika Lietuvoje gyvenančių tautybių atžvilgiu; 2) okupuoto krašto tautų reakcija į nacių politiką; 3) Lietuvoje gyvenančių tautų tarpusavio santykiai. Daugiausia dėmesio straipsnyje skiriama tautiniams santykiams Vilniaus krašte.

ĮVADAS

Rytų Lietuvos regionas (Vilniaus kraštas) Antrojo pasaulinio karo metais iš kitų Lietuvos regionų išsiskyrė tautine įvairove ir sudėtingais bei įtemptais etniniais santykiais. Galima paminėti keletą tautinių santykių ašį: lietuvių ir lenkų, lietuvių ir žydų, lietuvių ir baltarusių, lenkų ir žydų. Vis dėlto šiame straipsnyje nebus nagrinėjama žydų padėtis Vilniaus krašte ir jų santykiai su kitomis tautomis. Nacių okupacijos metais žydai tapo visuotinai persekiojama ir naikinama grupe. Jie neturėjo jokios veiksmų laisvės, dėl to negalima kalbėti apie žydus

kaip apie etninių santykių subjektą. Nacių ir vietinių kolaborantų vykdoma holokausto (žydų genocido) politika yra savarankiška tema, netelpanti į etninių santykių rėmus. Holokaustas Vilniaus krašte turėtų būti atskira ir plati tema, verta ne tik straipsnio, bet ir monografijos. Pagal galimybes straipsnyje apžvelgiama ir mažesnių tautinių grupių – baltarusių, rusų ir vokiečių – padėtis nacių okupuotoje Lietuvoje.

Antrojo pasaulinio karo metais Lietuvos, o ypač Vilniaus krašto, teritorija ir valstybinė priklausomybė dažnai keitėsi. Iki karo Vilniaus kraštą valdė Lenkijos valstybė, tačiau Lietuvos Respublika juridiskai niekada to nepripažino ir Vilnių oficialiai laikė savo sostine. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, 1939 m. rugsėjo 17 d. Vilnių užėmė Raudonoji armija ir 1939 m. spalio 10 d. Lietuvos Respublikos–Sovietų Sąjungos sutartimi dalis Vilniaus krašto su Vilniaus miestu (6656 km²) buvo atiduota Lietuvai. Ta pačia sutartimi Sovietų Sąjunga gavo teisę dislokuoti Lietuvos teritorijoje 20 tūkst. Raudonosios armijos kareivių. Iš esmės tai reišė dalinį Lietuvos nepriklausomybės praradimą. 1940 m. vasarą Sovietų Sąjunga Lietuvą okupavo ir aneksavo. 1940 m. lapkričio 10 d. Lietuvos SSR ir Baltarusijos SSR susitarimu

* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos istorijos instituto, Balstogės universiteto ir Vokietijos Nordost instituto projektą „Etniniai santykiai Vilniaus ir Balstogės srityse 1939–1953 m.“ Modifikuotas straipsnio variantas bus spausdinamas Balstogės universiteto rengiamame straipsnių rinkinyje lenkų ir vokiečių kalbomis.

Lietuvai buvo perduoti lietuvių gyvenami Druskininkų, Marcinkonių ir Tverečiaus rajonai, ligi tol įję į Baltarusijos SSR sudėtį (2618,35 km², 82 tūkst. gyventojų).

Kilus nacių ir sovietų karui, Vokietijos kariuomenė jau pirmą karo savaitę (1941 m. birželio 22–28 d.) okupavo visą Lietuvos teritoriją. Nacių okupacija truko trejus metus (didžiąją Lietuvos dalį sovietų kariuomenė užėmė iki 1944 m. rugpjūčio mėn., Vilnių – 1944 m. liepos 13 d.). Hitlerinė Vokietija Lietuvoje įvedė okupacinį režimą. Iki 1941 m. rugpjūčio mėn. Lietuvą valdė karinė vokiečių administracija, o vėliau – iki pat nacių okupacijos pabaigos – civilinė vokiečių administracija (*Zivilverwaltung*). Lietuva oficialiai buvo pavadinta Lietuvos generaline sritimi (toliau – LGS) ir tapo sudedamąja Reicho Rytų krašto (Ostlando) komisariato dalimi. Aukščiausiu vokiečių okupacinės valdžios Lietuvoje pareigūnu buvo paskirtas generalinis komisaras Adrianas Theodoras von Rentelnas. Generalinio komisaro Lietuvai rezidencija ir svarbiausios okupacinės valdžios įstaigos įsikūrė Kaune.

LGS sudarė keturios apygardos: Kauno, Vilniaus, Šiaulių ir Panevėžio. Kiekvienoje jų buvo po keletą apskričių. Vilniaus apygardą 1942–1944 m. sudarė Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Eišiškių, Ašmenos ir Svierių apskritys. Dvi pastarosios prie LGS buvo prijungtos 1942 m. balandžio 1 d. Vilniaus apygarda užėmė 15 840 km² teritoriją, joje (be Vilniaus miesto) gyveno apie 600 tūkst. žmonių. 1942 m. gegužės 27 d. visuotinio LGS gyventojų surašymo duomenimis, Vilniaus mieste gyveno 146 tūkst. žmonių. Vilniaus miesto komisaras buvo Hansas Hingstas (į Vilnių atvyko 1941 m. rugpjūčio 1 d.), Vilniaus apygardos komisaras – Horstas Wulfas¹. Vilniaus apskritis (be Vilniaus miesto) užėmė 3767,17 km² teritoriją, ją sudarė 11 valsčių (vėliau – 9 valsčiai: Jašiūnų, Maišiagalos, Mickūnų, Nemenčinės, Paberžės,

Riešės, Rudaminos, Šumsko ir Turgelių) ir 142 apylinkės. Apskritis teritorijoje buvo 1 miestas (Naujoji Vilnia) ir 14 miestelių. Apskritis kaimuose gyveno 151 873, o miestuose – 10 656 gyventojai². Švenčionių apskritį (plotas 3214 km²) sudarė 12 valsčių (Adučiškio, Daugėliškių, Ignalinos, Joniškių, Kaltanėnų, Mielagėnų, Pabradės, Saldutiškio, Švenčionėlių, Švenčionių, Tverečiaus ir Vidžių). 1942 m. gegužės 27 d. LGS gyventojų surašymo duomenimis, Švenčionių apskrityje gyveno 107 935, Švenčionių mieste – 4194, o Švenčionėliuose – 3414 žmonių³. Trakų apskritį (plotas 2814 km²) sudarė 10 valsčių (Aukštadvario, Kaišiadorių, Lentvario, Onuškių, Rūdiškių, Semeliškių, Trakų, Vievio, Žaslių ir Žiezmarų). 1942 m. gyventojų surašymo duomenimis, apskrityje gyveno 108 467, o Trakų mieste – 2679 gyventojai⁴. Eišiškių apskritį (plotas 2132 km²) sudarė 6 valsčiai (Benekainių, Dieveniškų, Eišiškių, Šalčininkų, Valkininkų ir II Varėnos). 1942 m. joje gyveno 60 874 gyventojai⁵. Ašmenos apskritį (plotas 2068 km²) sudarė 7 valsčiai (Galšios, Ašmenos, Graužiškių, Krevo, Kučionių, Salų ir Smurgainių). 1942 m. joje gyveno 95 489 gyventojai⁶. Svierių apskritį (plotas 2266 km²) sudarė 9 valsčiai (Gervėčių, Kamojų, Kiemeliškių, Lentupio, Mikailiškių, Svierių, Šemeto, Varnionių ir Žukainių). 1942 m. joje gyveno 77 637 gyventojai⁷.

Iki Antrojo pasaulinio karo Vilniaus kraštas pasižymėjo daugiatautiškumu. Jame vyravo lenkų, baltarusių ir žydų tautinės grupės. 1931 m. Lenkijos gyventojų surašymo duomenimis, Vilniaus vaivadijoje lenkai sudarė 59,7 proc. (761,7 tūkst.), baltarusiai – 22,7 proc. (289,7 tūkst.), žydai – 8,5 proc. (apie 110 tūkst.), lietuviai – 5,2 proc. (65,3 tūkst.) gyventojų⁸. Tautinės sudėties proporcijoms didelę įtaką darė surašymą vykdžiusios valdžios. Didelė dalis gyventojų priklausomai nuo esamos valdžios užsirašydavo tai lenkais, tai baltarusiais,

tai lietuviais, kaip jiems tuo metu būdavo patogiau. Ypač tai pasakytina apie vadina- muosius tuteišius (vietinius), kurie neturėjo stiprios tautinės savimonės ir nurodydavo tą tautybę, kurios labiau pageidavo esama valdžia. Dėl to 1942 m. LGS gyventojų su- rašymo duomenys Vilniaus apygardoje labai skyrėsi nuo 1931 m. lenkų valdžios vykdyto gyventojų surašymo. 1942 m. gyventojų surašymo duomenimis, keturiose Vilniaus apygardos apskrityse (Eišiškių, Švenčionių, Trakų ir Vilniaus) lietuviai sudarė 58,8 proc., lenkai – 36,9 proc., baltarusiai – 12,9 proc., rusai – 2,9 proc. gyventojų. Vilniaus mieste lenkų buvo 71,9 proc., lietuvių – 20,5 proc., rusų – 4,1 proc. ir baltarusių – 2,1 proc. Žydai 1942 m. oficialiai nebuvo surašomi (dauguma jų buvo nužudyti jau 1941 m. antrojoje pusėje). Apie 15–17 tūkst. žydų tuomet dar buvo kalinami Vilniaus gete, apie 500 – Švenčionių gete⁹. Kitos tautinės grupės (vokiečiai, totoriai, karaimai) buvo negausios ir reikšmingesnio vaidmens šalies politiniame ir socialiniame gyvenime nevaicino.

Strateginis Trečiojo reicho politikos Baltijos šalyse tikslas buvo paversti jas vokiečių gyvybine erdve. Reicho okupuoto Rytų krašto ministro Alfredo Rosenbergo nuomone, Baltijos šalyse turėjo būti vykdomas rasiškai tinkamų elementų germanizavimas, šalys apgyvendintos vokiečių ir germanų kraujo žmonėmis, o nepageidaujami vietiniai gyventojai (pirmiausia žydai ir čigonai) arba sunaikinami, arba iškeldinami toliau į rytus (Baltarusiją ir Rusiją). Taip suvokietinti Baltijos kraštai turėjo būti prijungti prie Trečiojo reicho. 1941 m. gegužės 8 d. A. Rosenbergas parengė specialią instrukciją reicho komisarui Ostlande (būsimose vokiečių okupuotose Baltijos šalyse). Joje rašoma, esą plotai tarp Narvos ir Tilžės 700 metų palaikė glaudžius ryšius su vokiečių tauta. Nors šioms sritims nuolat visokeriopą grėsmę kėlė rusai, jos

sudarė germanų gyvybinę erdvę. Reicho komisaro Ostlande uždavinys – „siekti atitinkamos formos vokiečių protektorato, kad vėliau – suvokietinant rasiškai galimus elementus, kolonizuojant germaniškais žmonėmis ir išvietinant nepageidaujamus elementus – tie plotai būtų paversti Didžiojo Vokietijos Reicho dalimi. Baltijos jūra turi tapti germanų vidaus ežeru, globojamu didžiavokiečių.“¹⁰ Estų tautą, kaip smarkiai germanizuotą danų, švedų ir vokiečių, A. Rosenbergas laikė vokiečiams gimininga ir rasės atžvilgiu vertinga tauta. Latvių ir lietuvių tautos, pasak A. Rosenbergo, mažiau tinkamos asimiliuoti negu estai, dėl to iš Latvijos ir Lietuvos buvo ketinama iškelti daugiau germanizuoti netinkamų gyven- tojų. Jie, kaip ir Vartos lenkai, turėjo būti tremiami į Smolensko sritį ir sudaryti apsauginį nuo rusų sluoksnį¹¹. Šie strateginiai Trečiojo reicho planai turėjo būti įgyvendinti Vokietijai laimėjus karą. Karo metu naciai siekė pajungti ir išnaudoti okupuotų kraštų ekonomiką ir gyventojų išteklius Vokietijos kariniams ir ūkiniams tikslams.

LIETUVIAI IR LENKAI

Nors naciai nepripažino lietuvių mėgini- mo atkurti savo nepriklausomybę 1941 m. Birželio sukilimo metu, vis dėlto leido svarbiausias pareigas vietinėje administra- cijoje, vadinamojoje lietuvių savivaldoje, eiti lietuviams. Tai buvo leista padaryti ne tik grynai lietuviškuose LGS regionuose, bet ir etniškai mišrioje Vilniaus apygardoje. Lietuviams buvo naudinga ir tai, kad vokie- čiai paliko prieškarinę Vilniaus sritį LGS administraciniame vienete, tuo netiesiogiai pripažindami lietuvių teises ir interesus šiame krašte. Tačiau tai nereiškė, jog naciai specialiai protegavo lietuvius lenkų ir kitų tautybių atžvilgiu. Tai, kad lietuviai vyravo

vietinėje Vilniaus srities administracijoje, buvo labiau jų politinio aktyvumo karo pradžioje negu nacių okupacinės politikos rezultatas. 1941 m. birželio 23 d. lietuvių sukilėliai pradėjo ginkluotus veiksmus prieš sovietus ir iki ateinant vokiečių kariuomenei faktiškai kontroliavo padėtį Vilniaus mieste ir daugelyje Vilniaus srities vietovių. Vietinės valdžios funkcijas 1941 m. birželio 24 d. į savo rankas perėmė Vilniaus universiteto doc. Stasio Žakevičiaus vadovaujamas Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas (toliau – VMK). Tą pačią dieną S. Žakevičius kartu su Vilniaus miesto vokiečių karo komendantu Karlu von Ostmanu pasirašė įsakymą dėl karo padėties paskelbimo Vilniuje nuo 1941 m. birželio 25 d. Taip pat buvo deklaruotas VMK ir vokiečių karinės valdžios bendradarbiavimas įstatymų leidybos ir tvarkos palaikymo srityse. Vidaus reikalų valdytojui Kostui Kalendrai buvo pavesta organizuoti savivaldybes ir policiją Vilniaus srityje (Vilniaus, Švenčionių ir Trakų apskrityse). Buvę Vilniaus srities administracijos ir policijos darbuotojai, ėję šias pareigas iki 1940 m. birželio 15 d. sovietinės okupacijos, buvo įpareigoti grįžti į savo vietas ir atnaujinti valdžios įstaigų darbą¹². VMK ėmė kurti įvairias vietinės valdžios įstaigas. Piliečių ir įstaigų turtui saugoti buvo steigiami apsaugos būriai, atkuriami lietuvių saugumo ir kriminalinė policija, įsteigta Vilniaus miesto ir apskrities viršininko įstaiga, septynios policijos nuovados Vilniuje. Vilniaus miesto burmistru laikinai buvo paskirtas A. Krutulis, Vilniaus miesto policijos vadu – Antanas Iškauskas, Vilniaus apskrities viršininku – Bronius Draugelis¹³. 1941 m. liepos 17 d. Vilniaus karo komendantas Adolfas Zehnpfenningis pasirašė potvarkius dėl Vilniaus miesto ir srities valdymo. Pagal juos aukščiausiaji teisė ir vykdomoji galia karo lauko komendantūros teritorijoje priklausė karo komendantui, kuris skyrė uždavinius

VMK vidurinės grandies valdžios įstaigoms. Valdyti apskritis ir valsčius buvo pavesta VMK. Vietinės įstaigos minėtu potvarkiu buvo įpareigotos ištikimai bendradarbiauti su vokiečiais ir „visus vokiečių įstaigų įsakymus tuojau ir tiksliai vykdyti, visiškai neatsižvelgdamos į bet kokius kitų įstaigų nurodymus“¹⁴. Vokiečių karinė valdžia 1941 m. liepos 25 d. informavo VMK, kad „vokiečių kariuomenės, vokiečių įgulos, saugumo policijos ir SD veiksmai turi pirmenybę prieš Lietuvos teismo įstaigų veiksmus“¹⁵.

VMK opi buvo lenkų karo pabėgėlių ir kolonistų (asmenų, apsigyvenusių Vilniuje 1920 m. jų užėmus Lenkijai) problema. Komiteto skaičiavimais, Vilniaus mieste ir srityje tokių asmenų buvo apie 130 tūkst., jie esą buvo itin nacionalistiškai nusiteikę, kėlė pavojų viešajam saugumui ir rimčiai. VMK siūlė šiuos asmenis suregistruoti ir grąžinti į Lenkiją. Tuo reikalu VMK nusiuntė raštą generaliniam komisarui¹⁶. Atkurti lietuvių administraciją buvo sunku ne tik dėl lėšų, tinkamų kadrių trūkumo, teritorinių vienetų ribų ir pavaldumo kaitos, bet ir dėl konfliktų su lenkais. 1941 m. liepos 22 d. K. Kalendra pranešė VMK, kad iš provincijos gaunama vis daugiau nusiskundimų dėl lenkų trukdymų dirbti lietuvių administracijos įstaigoms: „Didžiosios Lenkijos“ patriotai visokiais provokaciniais būdais kliudo reikalingam gražiam ir darniam vokiečių karių ir administracijos organų bendradarbiavimui. Savo organizuotais įskundimais vokiečių kariams jie sukelia pastarųjų nepasitikėjimą administracija. Dėl to įvairiose vietose buvo nuginkluoti policijos pareigūnai. Kai kurie jų sulaikyti ir net dabar laikomi arešte. Laikomų arešte Vilniaus policijos pareigūnų Mandravicko ir Vilkevičiaus likimas nežinomas. Visi nesusipratimai vyksta todėl, kad neloyalūs vokiečių atžvilgiu lenkų tautybės piliečiai tiek mieste, tiek ir provincijoje varo priešlietuvišką propagandą, kuri esmėje nukreipta

prieš vokiečių kariuomenę.¹⁷ 1941 m. liepos 16 d. l. e. Trakų apskrities viršininko pareigas P. Mačinskas pranešė vidaus reikalų valdytojui, kad Eišiškių rajone esantis vokiečių kariuomenės karo lauko komendantas leido vietos „lenkuojančiam elementui“ sudaryti policiją iš lenkų tautybės asmenų, o lietuvius įsakė atleisti, kad lenkai Eišiškėse ruošiasi iškelti savo tautinę vėliavą ir nukabinti lietuvišką¹⁸. Pranešimų apie konfliktus su lenkais VMK gavo iš Šumsko, Jašiūnų, Šalčininkų ir kitų Vilniaus krašto bei tolimesnių vietovių (Druskininkų, Švenčionių apskrities)¹⁹.

1939 m. spalio mėn. nustatant Lietuvos Respublikos ir Sovietų Sąjungos sieną, dalis Turgelių valsčiaus buvo prijungta prie Baltarusijos SSR. 1941 m. rugsėjo mėn. Baltarusijos pusėje buvusi Turgelių valsčiaus dalis – Anžadavo, Baleikausciznos, Češkonių ir Girdžiūnų seniūnijos (67 ūkiai, 1351,55 ha) – vėl buvo prijungta prie šio valsčiaus. Tačiau šio fakto nenorėjo pripažinti Ašmenėlėje įsikūrusi lenkiška vietos administracija. Ypač aktyviai veikė buvęs lenkų valdymo laikų Turgelių valsčiaus viršaitis Mečislovas Gaiževskis, kuris gyveno Anžadavo dvare. Turgelių valsčiaus policijos viršininkas 1941 m. gruodžio 15 d. raportavo Vilniaus apskrities viršininkui, kad M. Gaiževskis su kitais lenkų pareigūnais nuolatos lankosi Turgelių valsčiuje ir agituoja vietos gyventojus prisijungti prie Ašmenos valsčiaus, neklausyti Turgelių valsčiaus savivaldybės pareigūnų, nevykdyti lietuvių administracijos nurodymų ir t. t. Vietos gyventojai esą skundžiasi M. Gaiževskio ir jo talkininkų veiksmais ir prašo valdžią sustabdyti lenkų agitatorių veiklą²⁰. 1941 m. rugpjūčio 18 d. Dieveniškų policijos nuovados viršininkas raportavo apie padėtį šiame valsčiuje: „Dieveniškų valsčiaus viršaitis Kakarieka Feliksas, kuriam Ašmenos komendantas pavesta tvarkyti valsčius ir suorganizuoti vietos policiją, pasiūlė esamai iš Vilniaus po-

licijai pasišalinti. Buvusią pagalbinę lietuvių policiją, kuri buvo vietos valsčiaus komiteto suorganizuota iš vietos aktyvių lietuvių, paleido ir suorganizavo „lenkišką“ policiją ir griežtai įsakė tarnybos metu kalbėti tik lenkų kalba. Gautieji iš Ašmenos komendantas kariški šautuvai atiduoti lenkų policininkams. Buvę lenkų tarnautojai su lenkų vėliavėlėmis prie dviračių važinėja po kaimus ir vietos gyventojų tarpe kelia nerimą, aiškindami, kad atstatoma bus nauja Lenkija „ot moža do moža“ ir kad visi lietuviai bus iššaudyti. Pats viršaitis vietoje skleidžia gandus apie lenkiškas sritis ir jų sienų nustatymą. Pradėjęs eiti pareigas naujai vietos policijai, nuovada perduota viršaičiui, o iš Vilniaus skirti policininkai Šateika Alfonsas ir Vaškėnas Bronius taip pat atvyko į Vilnių.“²¹

1941 m. rugpjūčio mėn. pradžioje Druskininkuose (tuo metu čia gyveno apie 3 tūkst. žmonių, iš jų didesnė dalis lietuvių ir apie trečdalis lenkų) Gardino vokiečių karo komendantas įsakymu lenkai perėmė iš lietuvių valdžią (burmistras Jakavonis buvo suimtas, į jo vietą paskirtas lenkas Biernackis), buvo atleisti 47 lietuviai tarnautojai, lietuvių pagalbinė policija pakeista lenkų policija, valstybine kalba mieste paskelbta lenkų kalba, nuplėšytos lentelės su lietuviškais gatvių pavadinimais ir t. t. Naujoji valdžia išleido įsakymą, kuriuo paskelbė, kad už vieną nužudytą vokiečių ir lenką bus sušaudyta dešimt lietuvių. 1941 m. rugpjūčio 14 d. vokiečių karinis dalinys Švenčionių apskrityje nuginklavo lietuvių policiją Tverėčiaus, Mielagėnų ir Ceikinių miesteliuose, paėmė Mielagėnų savivaldybės kasą ir įsakė suformuoti naują policiją iš lenkų, o skelbimus spausdinti vokiečių ir lenkų kalbomis²².

Lenkų ir lietuvių konfliktų Lietuvos ir Baltarusijos pasienio rajonuose buvo ir 1942 m. pradžioje. 1942 m. sausio 8 d. Mickūnų valsčiaus savivaldybė pranešė Vilniaus apskrities viršininkui apie lenkų dvarininko

Sokolovskio veiksmus Mickūnų valsčiaus Lašių ir Žarnelių seniūnijose. Buvo nurodyta, kad į šias seniūnijas iš Baltarusijos atvykstantis Sokolovskis duoda įvairius neteisėtus nurodymus vietos administracijos pareigūnams ir gyventojams, skleidžia visokius piktus gandus apie Lietuvą ir reiškia teritorines pretenzijas. Vilniaus apskrities viršininkas davė nurodymą policijai užkirsti kelią tokiems Sokolovskio veiksams²³. Iš minėtų faktų galima daryti išvadą, kad vokiečių karinė administracija 1941 m. lietuvių ir lenkų konfliktuose dėl valdžios provincijoje dažniausiai palaikydavo lenkus. Lietuvių savivaldos vadovybei reikėjo dėti daug pastangų, kad su vokiečių civilinės valdžios pagalba atsikovotų prarastas pozicijas vietinės valdžios įstaigose provincijoje.

Nors vokiečiai 1941 m. rugsėjo mėn. VMK veiklą sustabdė ir jį pertvarkė į Vilniaus miesto savivaldybę, VMK Vilniaus srityje sukurtas lietuviškas vietinės valdžios įstaigų tinklas iš esmės išliko ir su nedideliais pokyčiais išsilaikė iki nacių okupacijos pabaigos. Vietinės savivaldos aparatas Vilniaus srityje, kaip ir visoje LGS, iki 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo pavaldus vokiečių karinei administracijai (karo komendantams), o vėliau – vokiečių civilinei administracijai (miestų ir apygardų komisarams). Vokiečių karinė valdžia trukdė atkurti lietuvių administraciją Dieveniškių, Druskininkų, Šalčininkų ir Švenčionių rajonuose. Čia vokiečių karo lauko komendantai pašalino lietuvių policiją ir administraciją, pakeitė ją lenkų administracija, kuri, vokiečių kariškių padedama, ėmė vykdyti įvairias antilietuviškas akcijas (suiminėjo gyventojus, atiminėjo iš jų radijo aparatus ir t. t.). VMK dėjo pastangų, kad minėtos sritys būtų subordinuotos LGS administracijai. Tuo reikalu jis įteikė raštą generaliniam komisarui Kaune²⁴. Lietuvių administracijos pastangos prijungti prie

LGS lietuviškus Rytų Lietuvos valsčius buvo sėkmingos. Vilniaus apygardos komisaras H. Wulffas 1941 m. rugsėjo pradžioje K. Kalendrai pranešė, kad Vokietijos kariuomenės 749-osios karo lauko komendantūros vadas 1941 m. rugsėjo 4 d. pasitraukė iš rytinės Švenčionių apskrities dalies ir užleidžia šią teritoriją civilinei valdžiai. Dėl šios priežasties ir Šalčininkų bei Dieveniškių valsčiai buvo prijungti prie Vilniaus apskrities. Vilniaus srities viršininkas K. Kalendra 1941 m. rugsėjo 8 d. raštu pranešė Vilniaus apskrities viršininkams, jog perima administraciją į savo rankas:

„Siųsdamas Vilniaus Apygardos Komisarui 1941 m. IX. 6 d. rašto Nr. 311-41-Wu/R vertimo nuorašą, prašau tuojau susižinoti su minėtomis rašte vietomis ir perimti ligi šiol ginčijamos teritorijos administravimą. Visi dirbę ligi ginčo lietuviai tarnautojai, kurie buvo atleisti iš pareigų, turi grįžti į savo vietas. (...) Numatoma, kad artimiausiu laiku į tas sritis bus prisiųstos laikinos vokiečių policijos įgulos iš Vilniaus. Tos įgulos tenai liks ligi tol, kol lietuvių administraciniai organai perims visą valdymą į savo rankas.

Apie minėtų sričių perėmimą ir apie kilusius tenai kokius klausimus prašau mane tuojau painformuoti.“²⁵

Vilniaus srities lenkai, kitaip nei lietuviai, karo pradžioje laikėsi pasyviai ir nesugebėjo sukurti panašių į VMK organų, per kuriuos galėtų atstovauti savo tautiniams ir politiniams interesams. VMK su jam pavaldžiomis įstaigomis liko vienintelė vokiečių okupacinės valdžios pripažinta vietinės valdžios institucija. Vilniaus krašto lenkų pagrindis ir lenkų visuomenė nacių ir sovietų karo išvakarėse smarkiai nukentėjo nuo NKVD–NKGB represijų ir dėl to iš pradžių laikėsi pasyviai, laukdami tolesnės karo įvykių raidos. Tai leido aktyviai veikiantiems lietuviams užimti pagrindines pozicijas vietos administracijoje.

Lenkijos istorikai daug dėmesio skyrė Lietuvos lenkų padėčiai nacių okupacijos metais. Šia tema daugiausia rašė Maria Wardzinska, Helena Pasierbska, kiti lenkų istorikai ir publicistai²⁶. Lenkijos ir Lietuvos istorikai iš esmės sutaria, kad Lietuvos lenkai po Lietuvos žydų ir čigonų nacių okupacijos metu buvo labiausiai persekiojama tautinė grupė. Vis dėlto esama nemažai nuomonių skirtumų dėl lenkų persekiojimo motyvų, institucinės atsakomybės ir patirtų nuostolių. Lenkijos istorikai, rašydami apie antilenkišką terorą Lietuvoje, lietuvių administracijai dažnai užkrauna ne mažesnę, o kartais netgi didesnę atsakomybę nei vokiečių administracijai, užmiršdami paprastą faktą, kad lietuvių administracija (generaliniai tarėjai, vadybų (ministerijų analogų) vadovai, miestų burmistrai, apskričių viršininkai ir valsčių viršaičiai, įvairaus rango lietuvių policijos įstaigų viršininkai ir t. t.) buvo pavaldūs vokiečių civilinės valdžios ir vokiečių policijos vadams ir privalėjo vykdyti aukštesniųjų vokiečių įstaigų įsakymus ir nurodymus. Vadinamosios lietuvių savivaldos savarankiškumas, įtaka nacių sprendimams ir politikai buvo menki. Propagandiniiais sumetimais nepopuliarius krašto valdymo sprendimus vokiečiai įgyvendino vietinės administracijos rankomis, taip nukreipdami nuo savęs gyventojų nepasitenkinimą ir rūstybę. Lenkų istoriografijoje terminai „vokiečių ir lietuvių okupacija“, „vokiečių ir lietuvių teroras“, „lietuvių valdžia“ dažnai vartojami nepaisant akivaizdaus fakto, kad pati Lietuva buvo nacių okupuota, kad Vokietija nepripažino mėginimo atkurti Lietuvos nepriklausomybę, sustabdė Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą, kad lietuvių tauta taip pat turėjo išgyventi visus karo ir nacių okupacijos sunkumus, kad buvo slopinama bet kokia antinacinė veikla ir nepaklusimas okupacinei valdžiai (lietuviai buvo suiminėjami, šaudomi, vežami prie-

vartos darbų į Vokietiją ir koncentracijos stovyklas).

Kai kurių Lietuvos istorikų nuomone, Lietuvos lenkų diskriminavimo ir persekiojimo politika nebuvo tokia griežta kaip centrinėje Lenkijoje (generalinėje gubernijoje). Generalinėje gubernijoje naciai vykdė žiaurią eksterminavimo, kolonizavimo ir germanizavimo politiką. Lietuvoje lenkai buvo suimami ir žudomi ne rasiniais, tautiniais motyvais (t. y. ne dėl to, kad jie buvo lenkai), kaip tai buvo daroma su žydais, bet dažniausiai dėl savo priešiškos okupaciniam režimui veiklos, dalyvavimo pasipriešinimo judėjime arba jo rėmime, dėl prievolių ir mobilizacijų vengimo, antivokiškos agitacijos ir propagandos. Kadangi lenkai Vilniaus apygardoje sudarė didelę dalį gyventojų, vokiečių okupacinė valdžia, siekdama, kad veiktų krašto ekonomika, ir rūpindamasi savo užnugario saugumu, nebuvo suinteresuota pašalinti lenkų iš krašto ekonominio gyvenimo, vengė sudaryti sąlygų ūkiniam ir politiniam chaosui, kuris galėjo išprovokuoti masinius neramumus ir visuotinį ginkluotąjį pasipriešinimą bei kelti grėsmę normaliam okupacinio režimo funkcionavimui. Dauge lyje Vilniaus apygardos fabrikų, dirbtuvių, valstybinių dvarų, prekybos ir transporto įstaigų lenkai sudarė darbininkų ir tarnautojų daugumą, ir be jų šios įstaigos negalėjo normaliai veikti²⁷. Vilniaus miesto ir apygardos komisarų H. Hingsto ir H. Wulffo politika lenkų atžvilgiu buvo daug liberalesnė negu kituose vokiečių okupuotuose kraštuose. Vokiečių okupacinė valdžia dažnai slopino lietuvių politinį ir administracinį aktyvumą bei kartais vaidino lenkų užtarėjus ir gynėjus. Vokiečių karinė administracija, atsižvelgdama į tautinę Vilniaus miesto sudėtį, 1941 m. vasarą nurodė VMK vadovams „į miesto vadovaujamas vietas įvesti daugiau lenkų“, reikalavo įstaigų vadovais skirti įvairių tautybių asmenis, išskyrus žydus,

draudė diskriminuoti lenkus ir baltarusius²⁸. Vokiečių saugumo policijos ir SD veiklos 1941 m. liepos 29 d.–1941 m. rugpjūčio 14 d. pranešime Nr. 2 iš SSRS rašoma, kad Vilniaus srityje pastebima lietuvių ir lenkų kova, yra užfiksuota lietuvių administracijos persistengimo lenkų ir baltarusių atžvilgiu atvejų. Nurodoma, kad vokiečių valdžia sieks sulyginti lenkų ir baltarusių kalbų teises su lietuvių kalbos teisėmis. Taip esą bus užkirstas kelias lietuvių pastangoms lietuvininti Vilniaus srities lenkus ir baltarusius²⁹. Vokiečių karo komendantūra Vilniuje 1941 m. liepos pradžioje įsakė lietuviškų įstaigų skelbimus spausdinti ne tik lietuvių ir vokiečių, bet ir lenkų bei baltarusių kalbomis, nuo valdžios įstaigų nukabinti lietuviškas vėliavas. Lietuvių policijos įstaigos buvo perduotos vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio žinion. VMK atstovams vokiečių pareigūnai aiškiai pasakė, jog iki karo pabaigos nebus svarstomi jokie politiniai (Lietuvos valstybingumo, vyriausybės sudarymo ir kt.) klausimai³⁰. 1941 m. liepos 15 d. Vilniaus srities vidaus reikalų valdytojas K. Kalendra, atsižvelgdamas į vokiečių komendantūros priekaištus dėl lietuvių tautybės asmenų protegavimo kitų tautybių atžvilgiu, išsiuntė raštą apskričių viršininkams, burmistrams, valsčių viršaičiams ir policijos vadams dėl vienodo visų piliečių, išskyrus žydus, traktavimo: „Vokiečių Komendantūros nurodymu visi piliečiai, išskyrus žydus, neatsižūrint jų tautybės, turi būti visur vienodai traktuojami. Apie tai visi pareigūnai turi būti tinkamai painformuoti ir viršininkai turi sekti, kad visų tautybių piliečių traktavimas, išskyrus žydus, visur ir visuomet būtų vienodas.“³¹ VMK veiklą tyrinėjęs istorikas Valentinas Brandišauskas padarė išvadą, kad VMK nuostatos lenkų atžvilgiu buvo gana tolerantiškos, nors ir būta vietos lenkų bandymų kompromituoti įstaigų vadovus lietuvius vokiečių valdžios akyse. VMK vykdoma kad-

rų keitimo politika palietė įvairių tautybių žmones ir pirmiausia buvo nukreipta prieš sovietinės valdžios metais dirbusius įvairių tautybių pareigūnus. Be to, daug tarnautojų buvo atleista panaikinus pačias įstaigas. Per VMK veiklos laikotarpį iš darboviečių buvo atleisti 142 rusai, 727 lietuviai, 1077 lenkai ir 3167 žydai³². Nacių režimo politika lietuvių ir lenkų atžvilgiu buvo panaši į analogišką sovietų politiką tuo, kad konfliktuojančių lenkų ir lietuvių atžvilgiu naciai bandė užimti teisėjo vaidmenį ir stengėsi neleisti šiai konfrontacijai tapti nekontroliuojamai. Pernelyg didelė tautų trintis ir konfliktai kenkė jų politikai.

Kartais savo politikoje naciai taikė ir *divide et impera* metodą. Ypač tai pasakytina apie Lietuvos kolonizavimo politiką, kai 1942–1943 m. į Lietuvą buvo atkelta Lietuvos vokiečių, kurie buvo repatrijavę į Trečiąją reichą dar iki nacių ir sovietų karo. Siekdami nukreipti lietuvių dėmesį nuo atkeliamų vokiečių, naciai ėmė varyti propagandą apie lietuvių istorinę misiją sulietuvinti Vilniaus sritį ir nešti į šį kraštą kultūrą ir civilizaciją³³. 1943 m. Vilniaus 2-ojoje apygardoje labai sustiprėjo lenkų ir sovietinių partizanų veikla. Paradoksaliai, bet kuo labiau stiprėjo Armijos Krajovos (toliau – AK) veiksmi, tuo švelnesnė darėsi vokiečių politika Vilniaus lenkų atžvilgiu. Gestapo teroras lenkų atžvilgiu nuo 1943 m. rudens silpnėjo. Vokiečių administracija buvo suinteresuota saugiu užnugariu ir stengėsi nukreipti AK veiklą į sovietinius partizanus, o sykiu – išsaugoti santykinę ramybę vis sunkiau kontroliuojamuose Vilniaus apygardos rajonuose. Stokodama savo karinių ir policinių pajėgų, vokiečių administracija prieš lenkų partizanus mesdavo lietuvių policiją ir savisaugos dalinius, o tai dar labiau aštrino ir taip įtemptus šių tautų santykius. Nuo 1944 m. pavasario vokiečių administracija iš esmės nekontroliavo

padėties kaimiškuosiuose Vilniaus apygardos rajonuose, ir Vilniaus kraštas vis labiau grimzdo į tautinių ir politinių konfliktų chaosą, kurio pagrindine jėga pamažu tapo AK būriai ir brigados. Matydama nepalankiai besiklostančią padėtį ir siekdama patraukti lenkus į savo pusę, vokiečių administracija (ypač Vilniaus apygardos) siūlė lenkų atžvilgiu vykdyti švelnesnę politiką ir daryti jiems daugiau nuolaidų. 1944 m. vasario 12 d. Šiauliuose įvyko LGS apygardų komisarų ir generalinio komisaro A. von Rentelno susitikimas su Reicho ministru A. Rosenbergu. Susitikime dalyvavo Vilniaus miesto ir apygardos komisarai H. Hingstas ir H. Wulffas. H. Hingstas kalbėjo, esą lenkai daug geriau negu lietuviai dirba ir vykdo prievoles. Jei lenkams taikomos griežtos direktyvos ir politika, jų pasipriešinimo judėjimas tik dar labiau stiprėja. H. Hingsto nuomone, lenkų atžvilgiu reikia vykdyti švelnesnę politiką. Jis pasiūlė prie vokiečių administracijos sukurti Lenkų reikalų patikėtinio įstaigą (tokią LGS turėjo rusai), kuri galėtų išreikšti LGS lenkų interesus ir jais rūpintis. Iki šiol, H. Hingsto žodžiais, vokiečių įstaigos esą neturėjusios galimybės tartis su lenkų atstovais ir atsižvelgti į jų pageidavimus³⁴. A. Rosenbergo reakcija į Vilniaus miesto komisaro H. Hingsto pasiūlymus turbūt buvo šaltoka, nes pokalbyje jis pareiškė, kad su lenkais reikia būti atsargiems³⁵. Vilniaus miesto komisaro H. Hingsto pavaduotojas Heinrichas Lackneris 1944 m. kovo mėn. antroje pusėje iškėlė mintį Vilniuje įsteigti lenkų gimnaziją. Šiuo klausimu H. Lackneris tarėsi su provokiškai nusiteikusiais lenkų atstovais prof. Wacławu Gizbertu-Studnickiu ir archyvaru Eugeniuszu Łopacińskiu. 1944 m. gegužės mėn. civilinė valdžia išdavė leidimą steigti lenkų gimnaziją, jos vadovu turėjo tapti prof. Klawe³⁶. Tačiau gimnazijos įsteigti nespėta, nes vokiečiai pasitraukė iš Lietuvos.

GYVENTOJŲ NUOTAIKOS, GANDAI, ETNOPOLITINIAI STEREOTIPAI

Svarbus šaltinis įvairių tautybių gyventojų nuotaikoms tirti yra policijos įstaigų pranešimai apie padėtį jų kontroliuojamuose rajonuose ir ten gyvenančių žmonių nuotaikas. Kadangi šie dokumentai atspindi tuometinės valdžios požiūrį, juos reikėtų vertinti kritiškai. Vis dėlto tai labai svarbus šaltinis, iš kurio galima spręsti apie Vilniaus srities gyventojų nusiteikimą, politines orientacijas, laikyseną ir etninius konfliktus. Vilniaus miesto ir apskrities policijos vadas 1941 m. rugpjūčio 29 d. raštu pavedė Lietuvių saugumo policijos (toliau – LSP) Vilniaus apygardos viršininkui kas savaitę pranešti apie gyventojų nuotaikas, lenkų ir kitų tautinių grupių „išsišokimus“ ir sklindančius gandus. Esamai tvarkai pavojingi asmenys turėjo būti sulaikomi ir perduodami saugumo policijai³⁷. Vilniaus miesto lietuvių policijos pareigūnai reguliariai informavo nuovadų viršininkus ir saugumo policiją apie miesto gyventojų nuotaikas. Antai Vilniaus miesto policijos viršininko 1941 m. rugpjūčio 11 d. pranešime rašoma: „Lietuvių nuotaiką kelia nuolatiniai vokiečių kariuomenės pasisėkimai Rytų fronte prieš bolševikus. Lenkiškas elementas abejoja vokiečių kariuomenės laimėjimais ir jie visi kažko laukia. Jų tarpe plinta iš Londono gen. Sikorskio gandai, kurie Vilniuje turi gerą dirvą. Lenkai skleidžia gandus, kad čia bus Lenkija ir kad vokiečiai bei lietuviai greitai iš Vilniaus bėgsią. Lenkai laukia Amerikos įstojimo į karą prieš Vokietiją, kuriai įstojus sąjungininkai laimėsį karą. Lenkų tarpe eina gandai, kad š. m. rugpjūčio 15 d. Vilniuje bus didelis pasikeitimas: anglų lėktuvai bombarduos Vilnių ir lenkų partizanai užimsią Vilnių, ir tuomet greit bus atstatyta Lenkija. Jie guodžiasi būsimais savo partizanais.“³⁸ Vilniaus miesto policijos 5-osios nuovados viršininko padėjėjas

1941 m. rugpjūčio 20 d. pranešė apie lenkų nuotaikas ir skleidžiamus gandus: „Lenkai, kurie atbėgo į Vilnių bei jo sritį per vykusį vokiečių–lenkų karą, ir buvusi mocarstvos laikų valdininkija bei kitokie pareigūnai yra Vokietijos priešai. Jie kiek galėdami stengiasi vieni per kitus sleisti Londono bei Maskvos radijo nesąmones. „Vokiečių armija neišlaikys bendrų Anglijos ir Rusijos jėgų. Mes turime būti paviršutiniai lojalūs, bet slaptai organizuokimės ir atėjus lemiamai valandai visiems vokiečiams ir lietuviams atsilyginsime su kaupu. Lenkija dar nežuvo. Lenkija bus nuo Baltijos iki Juodųjų jūrų“ ir t. t. Tarp savęs laikosi esą skriaudžiami, nepatenkinti dabartine maisto paskirstymo tvarka. Parduotuvėse pakliuvę lenkai parduvejai stengiasi pirmoje eilėje patenkinti savo tautiečius. Visais galimais būdais provokuoja lietuvius bei Didžiojo Vokietijos Reicho karius ir kitus pareigūnus. Pasiekę savo tikslo juokiasi iš vienų ir kitų. (...) Tokie mocarstvos palikuonys, pasisotinę gandais, vakarop sėlina namo ir pakėlę akis žvalgo Vilniaus padangę ir nustato terminą, pavyzdžiui, šio mėn. 27 d. ant Vilniaus bus stiprus Anglijos ir Sovietų Sąjungos lėktuvų puolimas. Vilnius bus sunaikintas. Tie terminai praslenka, o lėktuvų nematyti, taip ir vėl iš naujo lenkai suka galvas, kokias tariamas blogybes vargšui Vilniui išgalvoti.“³⁹ Naujosios Vilnios policijos nuovados viršininkas 1941 m. rugsėjo 8 d. informavo LSP Vilniaus apygardos viršininką apie padėtį savo nuovadoje:

„Žydų ir lenkų tautybės žmonių nuotaika yra gana bloga. Lenkų tautybės asmenys dar tikisi, kad toji santvarka ilgai nebus – pasikeis. Šimtą nuošimčių yra įsitikinę, kad anglai karą laimės ir vėl Lenkiją atstatys. Žydų ir lenkų tarpe pasireiškia didelė neapykanta ant lietuvių, o ypač ant pareigūnų tarnautojų. Tačiau kad tai viešai pasireikštų, pastebėti netenka. Viešų išsišokimų vis tik, kaip pasirodo, vengia.

Plačiai skleidžiami gandai yra, kad Vilniaus sritį prijungsią vokiečiai prie gubernijos. Gi apie pirmą rugsėjo, neviešai teko patirti, kad lenkų tautybės asmenys tikėjosi kokio tai lenkų sukilimo.

Taip pat yra gandų, kad po Vilniaus kraštą važinėja lenkų tautybės asmenys ir slaptai supirkinėja įvairius iš gyventojų ginklus ir organizuojama yra Vilniaus visame krašte partizanų būriai.“⁴⁰

Vilniaus apskrities policijos vadas 1941 m. gruodžio 12 d. informavo apie politinę padėtį apskrityje ir jos gyventojų nuotaikas. Pasak policijos vado, lenkų inteligentai, ir ypač karo pabėgėliai, neabejotinai yra antivokiškos orientacijos. Šių sluoksnių atstovai daro atitinkamą įtaką gyventojams, su kuriais bendrauja. Lenkų dvasininkai taip pat nevengia politinės agitacijos, pridengdami ją religijos skraiste“⁴¹.

Pateikti pavyzdžiai atskleidžia didelę Vilniaus lenkų neapykantą lietuviams, ypač lietuvių administracijos darbuotojams ir policininkams, bei pasiryžimą jiems atkeršyti už patirtas skriaudas. Dokumentai gana aiškiai rodo lenkų tikėjimą sąjungininkų pergale kare ir tuo, kad Lenkijos valstybė po karo bus atkurta. Stebina, kad šio tikėjimo lenkai neprarado net 1941 m. vasarą, kai vokiečių kariuomenė triuškinė sovietų armiją ir atrodė nenugalima. Galimybė atsirevanšuoti lietuviams atsirado 1943 m. pabaigoje, kai Vilniaus apygardoje pradėjo veikti gausūs AK būriai ir brigados.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio mėn. pranešime apžvelgiama Lietuvos rusų politinė laikysena ir nuotaikos. Pranešime teigiama, kad tik nedidelė dalis rusų inteligentų yra draugiška vokiečiams ir savo ateitį sieja su Vokietijos pergale. Be to, nurodoma, kad rusų inteligentų įtaka rusų valstiečiams esanti labai menka. Bažnyčios poveikis rusų liaudžiai didesnis už inteligentų įtaką, be to,

sentikiai yra religingesni už stačiatikius. Vokiečių saugumo policijos nuomone, sentikiai neturi bažnyčios tikrąja to žodžio prasme ir yra labiau tautinė religinė bendruomenė⁴². Didesnė dalis Lietuvos rusų priešišškai žiūrėjo į vokiečių okupantus, o tokį nusiteikimą dar labiau stiprino sovietų kariuomenės pergalės fronte. Jos žadino rusų tautinį patriotizmą ir tikėjimą pergale prieš Vokietiją.

AK Vilniaus apygardos informacijos ir propagandos biuro (toliau – IPB) pranešime rašoma apie baltarusių nuotaikas vokiečių okupacijos pabaigoje. Pranešime teigiama, kad visi administracijoje dirbantys baltarusiai yra priešiški lenkams. Sovietams sugrįžus, tik dalis šių asmenų pasitrauktų su vokiečiais, dauguma liktų krašte ir iš karto imtų bendradarbiauti su bolševikais. Simpatijos bolševikams labiau paplitusios tarp stačiatikių baltarusių⁴³.

Svarbus šaltinis gyventojų nuotaikoms ir politinėms orientacijoms tirti yra lietuvių ir lenkų pogrindžio spauda bei kiti dokumentai. Nors šiems dokumentams, kaip ir policijos pranešimams, būdingas tam tikras tendencingumas (ypač kitataučių atžvilgiu), vis dėlto jie labai svarbūs tiriant padėtį Vilniaus krašte, nes atskleidžia alternatyvų valdžiai požiūrį. Įtempti lietuvių ir lenkų santykiai ryškiai atsispindėjo pogrindžio spaudoje. Reikia pripažinti, kad ir lietuvių, ir lenkų slaptoji spauda labiau kurstė priešiškus vienių kitiems jausmus, negu skatino toleranciją, įtampos mažinimą ir kompromisų paieškas. Abiem ginčo pusėms (AK ir lietuvių pogrindžio organizacijoms) buvo būdinga tarpusavio santykius vaizduoti kaip gėrio ir blogio, tiesos ir melo kovą. Visos blogos savybės ir darbai buvo priskiriami priešininkui, o savo tautiečių ydos ir nusikaltimai – nutylimi arba pateisinami. Buvo stengiamasi sukurti tokį neigiamą priešų įvaizdį, kad bet kokie savosios politikos žingsniai prieš atžvilgiu atrodytų savaime suprantami ir teisingi. Len-

kų ir lietuvių slaptosios spaudos polemika ypač sustiprėjo 1943 m., kai ėmė aiškėti, kad Vokietija karą pralaimės, ir sustiprėjo viltis atgauti nepriklausomybę.

Lietuvių pogrindžio spaudoje vyravo įsitikinimas, kad su lenkais nepavyks surasti *modus vivendi* ir, baigiantis nacių okupacijai, reikės smarkiai pakovoti dėl Vilniaus. Su nepasitikėjimu buvo žvelgiama į Lenkijoje populiarią Vidurio ir Rytų Europos valstybių federacijos idėją. Lenkijos emigracinės vyriausybės ir pogrindžio pastangos kurti Vidurio Europos valstybių konfederaciją buvo vertinamos kaip imperialistinės politikos įrankis Lenkijai siekiant įsigalėti erdvėje tarp Baltijos ir Juodosios jūrų mažesnių regiono valstybių sąskaita. Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos laikraštis „Apžvalga“ rašė: „Tautos ir Europa nori taikos, nori atsistatymo darbo galimybių Europos Rytuose, o Lenkija – tai nuolatinių karo židinių grėsmė. Lenkų valdomas „barjeras“ bus silpnas, nes jo apačioje bus pakasta tiek minų, kiek tautų lenkai norės kontroliuoti ir vairuoti. Tai rodo ilgametė istorija, taip moko nesenoji dabartis. (...) Lenkija taps išmintingesnė? Ir dabartinė jos politika neteikia tam jokių garantijų. Lenkija nori mus taip apsupti, kad mes nuolatos būtum jos politinės ir ekonominės malonės ar nemalonės auka ir kad ji mus kiekvienu metu jos neklausančių galėtų į Baltijos dugną nustumti.“⁴⁴ Su nepasitikėjimu buvo žvelgiama į lenkų bandymus ieškoti tarpusavio supratimo ir susitaikymo: „Tai reiškia, kad lenkai bando ir bandys rasti lietuvių tarpe tokių veiksmų, kurie, sutikdami su lenkų tezėmis, eitų mažiausio pasipriešinimo Lenkijos atžvilgiu linkme.“⁴⁵ Tame pačiame „Apžvalgos“ numeryje buvo polemizuojama su lenkų užsienio politikos teiginiais, skelbiamais „Niepodległość“ ir „Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej“ laikraščiuose. „Apžvalgos“ nuomone, lenkai jokiu būdu nenori pripažinti 1920 m. spalio 9 d. užgrobę Vilnių, nes,

anot Józefo Piłsudskio, Vilnius yra raktas siekiant užgrobti Lietuvą ir Baltarusiją: „Priešingai, jie visomis jėgomis ir visomis melo ir klastos bei „pažadų“ priemonėmis pasinaudodami stengiasi ir stengsis palaužti iki šiolei vieningą lietuvių tautos nusistatymą ir todėl jie siekia priversti mus atsizadėti (kad ir nuosakose ar pasiryžimuose) ir nekovoti dėl Vilniaus ir Lietuvos Rytų–Pietų žemių.“⁴⁶ „Apžvalga“ įvertino Vilniaus reikšmę Lietuvai ir ragino nenusileisti lenkams Vilniaus klausimu: „Tik iš Vilniaus, DLK Gedimino ir LK Vytauto Didžiojo sostapilės, mes galim plačiau atsikvėpti. (...) Kova dėl Vilniaus – tai šventa visos Lietuvos kova dėl savo gyvybės ir ateities. Nebus Vilniaus – nebus ir Lietuvos. Tebus vien nuo kitų malonės priklausanti demokratinė provincija. Tik drąsi tauta, aršiai ir ištvermingai kovojanti dėl savo gyvybinių idealų realizavimo, turės deramą vietą naujoje, kokią ji bebus, Europoje.“⁴⁷ I Antrojo pasaulinio karo metu Lenkijos emigracinės vyriausybės vykdomą politiką buvo žvelgiama kaip į šios valstybės tarpukario politikos tęsinį. Lenkija savinosi ukrainiečių, baltarusių ir lietuvių teisę kalbėti šių tautų vardu ir norėjo tapti Austrijos–Vengrijos ir Rusijos imperijų įpėdine, Europos „didvalstybe“. Poversalinė Lenkija esą buvusi Trečiojo reicho politikos Rytų Europoje pirmtakė. Tarpukario Lenkija pasirodė kaip nepribrendusi savarankiškam gyvenimui neetninių sienų valstybė. Ji įrodė nemokanti sugyventi su kaimynais ir įtikino, kad Lenkijos politika – tai pataikavimas stipresniesiems, kad laisviau galėtų engti silpnesnius⁴⁸. Pasak „Apžvalgos“, Antrojo pasaulinio karo metu Lenkija tęsė imperialistinę politiką, pridengdama ją Vidurio Europos valstybių bloko kūrimu, kad viena galėtų kalbėti už visas kitas valstybes ir veikti savo interesų linkme. Dėl to, „Apžvalgos“ nuomone, Lietuva neketina būti Lenkijos vadovaujamo bloko narė. Lietuva nepreten-

duoja į jokiais etnines lenkų žemes, bet visu griežtumu priešinsis lenkų pastangoms užvaldyti etnines Lietuvos sritis⁴⁹. „Apžvalga“, ginčydamasi su lenkų pogrindžio brošiūra „Nasze stanowisko w sprawie Litewskiej“ („Mūsų pozicija Lietuvos klausimu“), teigė, jog dabartinė Lenkija siekia atkurti savo prieškarines sienas ir grasina lietuviams ginklu, jeigu jie bandys įsitvirtinti savo sostinėje Vilniuje. Esą nei rusai, nei vokiečiai nėra Lietuvai padarę tiek blogo, kiek lenkai. Pirmieji suvokiami kaip priešai, ir lietuviai iš anksto žino, kokie yra interesų derinimo arba prisitaikymo būdai, o lenkai eina prieš mus kaip „broliai“, „draugai“ ir taiko mums į pačią širdį⁵⁰.

Lenkų pogrindžio spauda, atsišaukimai ir apžvalgos dažniausiai labai neigiamai vertino lietuvių tautą ir Lietuvos valstybės bei valdžios politiką lenkų atžvilgiu tarpukaryje ir vykstant karui. Iš lenkų pogrindžio struktūrų, kurios nuolatos sekė lietuvių ir lenkų santykius bei teikė informaciją aukštesniosioms pogrindžio instancijoms, verta išskirti AK Vilniaus apygardos Informacijos ir propagandos biurą (*Biuro Informacji i Propagandy*, BIP). Vilniaus BIP leido slaptą laikraštį „Niepodległość“, kuris turėjo nemažai įtakos Vilniaus krašto lenkų savimonei ir politinei orientacijai. „Niepodległość“ propagavo ištikimybę Lenkijos valstybei ir neapykantą jos priešams. AK Vilniaus apygardos BIP parengė daug pranešimų ir apžvalgų, skirtų lietuvių ir lenkų santykiams bei Lietuvai. Tais pačiais klausimais domėjosi ir kitos lenkų pogrindžio instancijos: AK Vyriausiosios komendantūros Varšuvoje Informacijos ir propagandos biuras (*Biuro Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej*), Vyriausybės įgaliotinio kraštui Informacijos ir spaudos departamentas (*Departament Informacji i Prasy Delegatury Rządu na Kraj*), Varšuvoje veikiantis Rytų biuras (*Biuro Wschodni*) ir Tautybių taryba (*Rada Naro-*

dowościowa). Į šias institucijas iš visų AK apygardų, tarp jų ir Vilniaus apygardos, buvo siunčiami pranešimai ir padėties ataskaitos. Gauta informacija buvo apdorojama ir mėnesinių bei ketvirtinių pranešimų pavidalu siunčiama iš Varšuvos Lenkijos emigracinei vyriausybei Londone. Pranešimuose buvo pateikiama duomenų apie visas svarbiausias gyvenimo sritis okupuotame krašte – politinę, ekonominę ir kultūrinę padėtį, okupantų ir kolaborantų veiksmus, pasipriešinimą, taip pat apie lenkų santykius su kitomis tautomis (ukrainiečiais, baltarusiais ir lietuviais). Toliau apžvelgsime kelis būdingus lenkų pagrindžio dokumentus, kuriuose nagrinėjami lietuvių ir lenkų santykiai, apibūdinamas lietuvių tautos charakteris ir elgesio bruožai.

Lenkų pagrindžio brošiūroje „Litwa wczoraj, dziś, jutro“ („Lietuva vakar, šiandien, rytoj“) buvo išsamiai išreikštas lenkų pagrindžio požiūris į Lietuvą. Istorijai skirtoje šios brošiūros dalyje teigiama, jog svarbiausias Lietuvos valstybės (1918–1940) bruožas buvo sąmoningas priešiškus viskam, kas lenkiška. Šis faktas esą paaiškina priešišką lietuvių elgseną vykstant karui. Priešlenkiška inercija ir iliuzijos užvaldyti Vilnių skatino iš pradžių prosovietinę, o vėliau – provokišką lietuvių orientaciją. Vis dėlto abu okupantai greitai nuvylė lietuvius. Tačiau kai kurie lietuvių sluoksniai ir toliau nuoširdžiai bendradarbiauja su vokiečiais. Lenkų pagrindžio spauda lietuvius dažniausiai kaltino šiais nusikaltimais: 1) lietuviai žiauriai elgiasi su lenkais ir visaip jiems kenkia (kovoja su lenkų tautiniu judėjimu, sodina lenkus į kalėjimus, siunčia į Vokietiją prievartos darbų ir t. t.); 2) lietuvių visuomenė palankiai vertina tokius savo tautiečių veiksmus ir netgi džiaugiasi lenkų nelaimėmis; 3) lietuvių policija, saugumas ir administracinės įstaigos visaip naudojasi savo privilegijuota padėtimi prieš lenkus; 4) lietuvių visuomenė aktyviai

bendradarbiauja su vokiečiais; 5) lietuviai, kitaip nei lenkai, šaudė žydus ir visos Europos akyse savo rankas susitėpė krauju.

Lenkų pagrindžio spaudoje dalies lietuvių kitataučiams padaryti nusikaltimai ir skriaudos buvo laikomi būdingu visos tautos bruožu. Tokie nuolatos kartojami kaltinimai ruošė psichologinę ir politinę dirvą kerštui ir keršto pateisinimui. Esą lietuviai yra budeliai, niekšai ir pan., jie tol visaip engė vargšus lenkus, kol šių kantrybė baigėsi ir jie, vadovaudamiesi patriotizmu ir teisingumu, nusprendė atkeršyti lietuviams už jų niekšiškus darbus lenkiškame Vilniaus krašte. Lietuviai čia esą tik laikini okupantai ir nusikaltėliai, kurių pavardės įeis į negarbingai žūvančios Lietuvos istoriją.

Lenkų pagrindžio spaudoje buvo bandoma ieškoti istorinių antilenkiško lietuvių komplekso šaknų, elgesio motyvų, būdingų tautinio charakterio bruožų, lemiančių lietuvių elgseną. Pamfletinio pobūdžio brošiūroje „Bracia Litwini“ („Broliai lietuviai“) rašoma, jog karo metu lietuviai atskleidė savo tikrąjį veidą. Lietuvių tauta yra tipiška prabudusi valstiečių tauta. Tai ypatybė, kuri šiai negausiai tautai suteikia gyvybingumo ir energijos. Kita vertus, karo įvykiai esą parodė, kad lietuviai neturi moralinio sturkaulio, aiškios savo politikos krypties ir gairių. Svarbiausias pastarųjų metų lietuvių politikos bruožas esąs apsimestinis koketavimas su besikeičiančiais okupantais. Lietuviai atkakliai siekia savo tikslų, dėl to aišku, jog Vilniaus jie neatsisakys. Todėl lietuviai, prisidengdami naciais, visaip stengiasi naikinti ir silpninti lenkiškumą Vilniaus krašte. Lietuvius gali paveikti tik labai apčiuopiami, bet ne moraliniai argumentai. Jiems imponuoja tik priešininko turtingumas ir karinė jėga. Dėl to lietuviai labai menkai vertina lenkus ir gerbia vokiečius. Lietuviai labai gudrūs, bet jų mąstymas yra pirkliško, spekuliacinio pobūdžio. Jeigu lenkai pirmieji ištiestų

lietuviams ranką, tai pastarieji manytų, kad jų padėtis ir perspektyvos nėra blogos. Dėl to lenkams nėra reikalo skubėti derėtis su tauta, kuri sunkiausiomis lenkų tautai valandomis visą savo energiją nukreipė į lenkų persekiojimą⁵¹. Lenkų pagrindyje vyravo įsitikinimas, jog su lietuviais nepavyks rasti bendros kalbos ir pasiekti kompromiso. Tokios nuotaikos ypač buvo įsišaknijusios tarp Vilniaus krašto lenkų. 1941 m. spalio mėn. parengtoje apžvalgoje „Stosunki polsko–litewskie“ („Lenkų ir lietuvių santykiai“) rašoma, jog lenkų visuomenėje vyrauja netikėjimas galimybe susitarti su lietuviais ir netgi nenorima galvoti apie kokią nors bendrą programą. Lietuvių visuomenėje esą nėra elementų, su kuriais būtų galima rasti bendrą kalbą. Vadovaujantį lietuvių tautos sluoksni sudaro arba lenkų tautos renegatai, kurie savo gyvenimą susiejo su Lietuva ir jau nebeturi kaip grįžti atgal, arba iš liaudies kilusi jaunoji karta. Pastaroji buvo auklėjama griežtai antilenkiška dvasia ir dėl to yra ryžtingai nusiteikusi prieš bet kokią susitarimą su Lenkija. Atsilikę ir tamsūs lietuvių valstiečiai yra patekę į visišką šovinistiškai nusiteikusių klerikalų įtaką. Neapykanta lenkybei ir didybės manija esą kompensuoja užslėptą lietuvių nevisavertiškumo kompleksą. Dabartiniai lietuviai neturi nieko bendra su lenkų idealizuotais Adomo Mickevičiaus laikų lietuviais. Anot apžvalgos, dabartiniai lietuviai – tai prie aplinkybių prisitaikantys tautininkai, prorusiški komunistai arba provokiški nacionalistai, o iš tikrųjų – žudikai ir piktadariai, nesubrendę savarankiškam gyvenimui ir negalintys būti lygiaverčiais Lenkijos partneriais⁵².

Apžvelgti lenkų pagrindžio dokumentai visą kalbę dėl blogų lenkų ir lietuvių santykių verčia lietuviams. Lenkų pagrindžio propaganda išpūtė lietuvių skriaudas lenkams, bandė savo karinei ir politinei vadovybei įpiršti itin neigiamą lietuvių įvaizdį ir tuo

pagrįsti reikalavimus Lietuvos ir lietuvių atžvilgiu vykdyti griežtą ir nenuolaidžią politiką.

Tyrinėjant lietuvių ir lenkų santykius nacių okupacijos laikotarpiu svarbu pažymėti, jog šių santykių negalima atsieti nuo didžiųjų valstybių konflikto ir okupacinės valdžios politikos. Kartais lietuvių ir lenkų santykiai okupacijų metais pernelyg sureikšminami ir traktuojami vos ne kaip savarankiškų subjektų santykiai. Kiekvienas totalitarinis režimas (tiek nacistinis, tiek ir sovietinis) pirmiausia siekė savo tikslų ir naudojosi okupuoto krašto tautomis savo politikai įgyvendinti. Kita vertus, okupuotos tautos mišriuose ir etninių konfliktų draskomuose regionuose stengėsi išlaikyti arba iškovoti vyraujančią padėtį kitų tautinių grupių atžvilgiu. Nors okupacijų metais nei lietuviai, nei lenkai nebuvo tikrieji savo krašto šeimininkai, vis dėlto abi tautos legaliais ir nelegaliais būdais rungėsi dėl įtakos Vilniaus krašte⁵³.

Lietuvių ir lenkų santykių kontekste svarbi vieta tenka lietuvių ir lenkų tautinio pasipriešinimo sąjūdžių santykiams. Šių sąjūdžių veiklą ir tarpusavio santykius yra nagrinėję daugelis Lenkijos ir Lietuvos istorikų. Verta pažymėti, jog dar labai trūksta lyginamojo pobūdžio lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimų studijų. Abiejų tautų pasipriešinimo sąjūdžiuose galima išvelti nemažai panašumų ir skirtumų. Lenkų pasipriešinimo judėjimas kilo ir telkėsi jau 1939 m. rudenį, Vokietijai ir Sovietų Sąjungai okupavus Lenkiją. Lenkų pasipriešinimas turėjo tvirtą politinį ir diplomatinį užnugarį. Vakarų Europos valstybės pripažino Lenkijos emigracinę vyriausybę ir teikė jai politinę, diplomatinę, finansinę bei karinę pagalbą. Antihitlerinės koalicijos valstybės pripažino Lenkijos valstybingumą, o emigracinę vyriausybę laikė visateise savo sąjungininke. Lietuvos padėtis šiuo atžvilgiu buvo gerokai blogesnė. 1940 m. sovietų

okupuota ir aneksuota Lietuva nesugebėjo emigracijoje suformuoti savo vyriausybės, kariaujančios didžiosios valstybės nekėlė sau tikslo atkurti Lietuvos nepriklausomybės, o Sovietų Sąjunga ir nacistinė Vokietija atvirai siekė užgrobti Lietuvą. Lenkų pasipriešinimo judėjimas turėjo dar vieną pranašumą – jam pavyko palyginti greitai susitelkti ir centralizuotis. Jau 1939 m. rudenį buvo suformuota centrinė karinė vadovybė. Kelios dešimtys Lietuvoje įsikūrusių lenkų pagrindžio organizacijų ir grupių 1940 m. pradžioje tapo pavaldžios vienai vadovybei – Ginkluotos kovos sąjungos (vėliau – AK) Vilniaus apygardos komendantūrai. Ji palaikė gana glaudžius ryšius su Varšuvoje esančia šios organizacijos Vyriausiąja komendantūra.

Lietuvių diplomatai ir politiniai emigrantai 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne įkūrė Lietuvių aktyvistų frontą (LAF), tačiau reali jo įtaka sovietų aneksuotoje Lietuvoje buvo nedidelė. Lietuvių pasipriešinimas iki pat nacių ir sovietų karo buvo gaivališkas ir spontaniškas. Naciams 1941 m. rugsėjo mėn. sustabdžius LAF'o veiklą, centrinė politinė lietuvių pasipriešinimo vadovybė buvo suformuota tik 1943 m. lapkričio mėn., įkūrus Vyriausiąjį Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIK). Kita vertus, jaunas ir gaivališkas lietuvių pasipriešinimo judėjimas turėjo ir teigiamų ypatybių. Lietuvių pagrindis mažiau nukentėjo nuo sovietų represijų ir Vokietijos–SSRS karo pradžioje peraugo į ginkluotą sukilimą. Lietuvių sukilėliai (jie save vadino partizanais) visame krašte puldinėjo besitraukiančius raudonarmiečius, komunistus ir sovietinius pareigūnus, ėmė į savo rankas valdžios įstaigas ir kitus objektus, išlaisvindavo suimtus kalinius, iškeldavo miestuose ir miesteliuose lietuviškas trispalves. Nors lietuvių ir lenkų pasipriešinimo sąjūdžių priešai buvo tie patys (nacistinė Vokietija ir komunistinė Sovietų Sąjunga), lietuviai ir lenkai netapo sąjungininkais.

Svarbiausia kliūtimi susitarimui pasiekti tapo Vilniaus valstybinės priklausomybės klausimas. Lenkijos emigracinė vyriausybė Londone ir AK vadovybė Vilniaus kraštą laikė integralia Lenkijos valstybės dalimi ir nebuvo linkusios savo noru atsisakyti šio krašto kitos valstybės naudai. Lietuvių pasipriešinimo judėjimas Vilnių laikė amžinąja Lietuvos sostine ir siekė atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi. Abiejų pagrindžio judėjimų pozicijos Vilniaus klausimu buvo diametraliai priešingos ir nenuolaidžios. Dėl Vilniaus problemos nesėkme baigėsi 1942–1944 m. Vilniuje kelis kartus vykusios lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimo dalyvių derybos. Be to, lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimus atitolino tarpusavio nepasitikėjimas ir skirtingos ateities vizijos. Lenkijos pagrindis svajotojas apie Vidurio ir Rytų Europos valstybių konfederaciją, kurioje Lenkija vaidintų lemiamą vaidmenį. Lietuvių rezistencija tai laikė hegemoninėmis lenkų pretenzijomis ir savo nepriklausomos valstybės ateitį labiau siejo su Skandinavijos valstybėmis. Lenkų pagrindis lietuvių antinacinę rezistenciją traktavo ne kaip savaiminį, natūralų judėjimą, bet kaip konjunktyvų reiškinį, siekiantį išteisinti ligtolinę provokišką lietuvių politiką anglosaksų akyse⁵⁴. Tarpusavio santykius dar labiau komplikavo skirtingas požiūris į savo priešus, kovos taktika, okupacinės valdžios skatinama tarpusavio neapykanta, lietuvių policijos naudojimas baudžiamosioms akcijoms prieš Vilniaus lenkus, antilietuviška teroristinė kai kurių AK partizanų būrių veikla. Iš esmės skyrėsi abiejų pasipriešinimo judėjimų taktika ir kovos metodai. Lietuvių rezistencija svarbiausiu priešu laikė bolševikinę Sovietų Sąjungą, o nacistinę Vokietiją – mažiau pavojingu priešu. Lenkų pagrindis pagrindiniu priešu laikė nacistinę Vokietiją, o dėl Sovietų Sąjungos tvirtos pozicijos neturėjo – vieni ją laikė priešu,

kiti – savo sąjungininkų (anglosaksų) sąjungininke. Lietuviai rengėsi ginkluotai kovai su sovietiniu imperializmu, o nacių režimo atžvilgiu laikėsi neginkluotos kovos taktikos. Šiuos taktikos skirtumus lėmė reali istorinė padėtis: per vienerius sovietų okupacijos ir aneksijos metus lietuvių tauta nukentėjo smarkiau negu per trejetą vokiečių okupacijos metų. Nacizmas daugumos lietuvių akyse buvo mažesnis blogis negu bolševizmas. Lietuvių rezistencijos vadų nuomone, nacių ir sovietų grumtynėse nebuvo reikalo ginklu kovoti prieš nacius ir padėti sovietams pasiekti pergalę. Po Stalingrado mūšio ėmė aiškėti, jog sovietų armija įveiks vermachtą ir Baltijos šalims vėl iškils Sovietų Sąjungos okupacijos grėsmė. Lietuvių pasipriešinimo vadovybė taip pat suprato, kad ginkluotas partizaninis pasipriešinimas naciams gali išprovokuoti masines nacių represijas ir sukelti pavojų tautos egzistencijai. Mažai tautai buvo ypač svarbu tausoti savo žmones ir sulaukti karo pabaigos su kuo mažesniais nuostoliais.

Tuo tarpu lenkų pasipriešinimo judėjimo požiūris į Sovietų Sąjungą buvo daug palankesnis negu į Vokietiją. SSRS oficialiai pripažino lenkų tautos teisę į savo valstybės atkūrimą (1941 m. Maiskio–Sikorskio sutartis), iš Sovietų Sąjungos kalėjimų ir lagerių į laisvę buvo išleista tūkstančiai lenkų. Tik 1944 m. galutinai paaiškėjo, kad SSRS siekia aneksuoti prieškarines rytines Lenkijos žemes ir tai kompensuoti rytinėmis Vokietijos žemėmis. Kita vertus, nacių okupacinė valdžia lenkų tautą laikė politiškai nepatikima ir rasiškai mažai vertinga tauta, tad iš dalies dėl to lenkų atžvilgiu vykdė žiaurią priespaudos ir teroro politiką. Suprantama, jog lenkų pagrindžiui nacių okupacija atrodė pavojingesnė už sovietų įsiveržimą į Lenkiją. AK vadovybė buvo linkusi kartu su Raudonąja armija kovoti prieš vermachtą, o lietuvių rezistencija neatmetė galimybės kartu su

vermachtu gintis nuo sovietų invazijos, jeigu Trečiasis reichas pripažintų lietuviams teisę atkurti savo valstybę. Taigi Vilniaus problema ir taktikos skirtumai nacių okupacijos metais sutrukdė lietuvių ir lenkų pasipriešinimo sąjūdžiams suartėti ir bendradarbiauti. 1943 m. antrojoje pusėje lenkų partizanai labai suaktyvino ginkluotą kovą su lietuvių administracija ir policija Vilniaus krašte. Tai dar labiau padidino tarpusavio nepasitikėjimą ir įtampą. Lietuvių pagrindžio akimis, AK partizanai siekė įsitvirtinti Vilniaus krašte, sunaikinti lietuvių administraciją ir vėl prijungti šį kraštą prie Lenkijos. Tuo metu lietuvių tautinis pagrindis dar nebuvo suformavęs savo partizanų būrių ir negalėjo pradėti ginkluotos kovos su AK daliniais. Dėl to lietuvių ir lenkų pasipriešinimo sąjūdžių prieštaravimai neperaugo į ginkluotą konfliktą⁵⁵. Kai kurių lenkų istorikų nuomone, svarbiausia nesėkmingų lietuvių ir lenkų pagrindžio atstovų derybų priežastis buvo ne Vilniaus valstybinės priklausomybės klausimas, bet skirtingos politinės nuostatos, stiprių sąlyčio taškų nebuvimas, nepakanamas abiejų pusių noras susitarti, tariamas lietuvių rezistencijos silpnumas ir menka įtaka lietuvių visuomenės pozicijai lenkų atžvilgiu⁵⁶.

BALTARUSIAI (GUDAI)

Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Lenkijos valdžiai iš esmės pavyko sunaikinti Vilniaus krašte baltarusių tautinį judėjimą. Svarbiausi šio judėjimo veikėjai buvo arba pasodinti į kalėjimą, arba priversti nutraukti savo politinę veiklą. Lietuvai 1939 m. spalio mėn. atgavus dalį Vilniaus krašto, baltarusių kultūrinė ir šviečiamoji veikla šiek tiek atsigavo. Pirmuoju sovietmečiu komunistinė valdžia Vilniaus krašte forsavo baltarusiškų mokyklų steigimą, tikriausiai siekdama čia sumažinti

lenkų kalbos ir kultūros įtaką. 1939–1941 m. Ašmenos ir Svierių valsčiuose baltarusiškos buvo 90 proc. visų mokyklų. Pirmuoju sovietmečiu (1940–1941) baltarusiškos klasės (komplektai) buvo įsteigtos šiose Vilniaus apskrities vietovėse: Turgeliuose, Tabariškėse, Šumske, Rudaminoje, Kenoje ir kt. (iš viso 12 vietovių). 1940–1941 m. (iki nacių ir sovietų karo) Lietuvoje veikė 14 baltarusiškų mokyklų. Lietuvos SSR švietimo liaudies komisaro Antano Venclovos 1941 m. kovo 1 d. instrukcijoje buvo rašoma, jog baltarusių vaikai turi mokytis savo gimtąja kalba. Nacių ir sovietų karo pradžioje dauguma ką tik įsteigtų baltarusiškų klasių išnyko, nes mokinių tėvai norėjo atkurti tvarką, kuri gyvavo iki sovietinės aneksijos. Švietimo vadybos duomenimis, 1942 m. sausio 1 d. Vilniaus apskrities mokyklose mokėsi 2900 baltarusiškai kalbančių moksleivių, bet tik 749 iš jų save laikė baltarusiais. Daugiausia baltarusių mokėsi šiose mokyklose: Poškiškių – 58, Šalčininkų – 44, Galinių – 22, Kalvelių – 25, Kaniūkų – 24, Lavoriškių – 13, Skubėtų – 11. Kitose mokyklose baltarusių buvo mažiau kaip 10 vaikų⁵⁷.

1942 m. gegužės 27 d. LGS gyventojų surašymo duomenimis, baltarusiai sudarė apie 3,08 proc. šalies gyventojų (Vilniaus mieste ir apygardoje, oficialiais duomenimis, gyveno 79 260 baltarusių). Baltarusiai kompaktiškai gyveno rytinėse, šiaurinėse ir pietinėse Vilniaus apygardos apskrityse, o Svierių ir Ašmenos apskrityse kartu su lenkais sudarė absoliučią gyventojų daugumą (pastarosiose dviejose apskrityse, 1942 m. vasaros duomenimis, gyveno apie 70 tūkst. (45 proc.) baltarusių). Dauguma šių apskričių baltarusių buvo katalikai, baltarusių stačiatikių bendruomenės gyveno Smurgainių, Galšios ir Kučionių valsčiuose. Pačių baltarusių skaičiumu, jų LGS galėjo būti apie 400 tūkst. Dauguma Vilniaus apygardos baltarusių buvo katalikai, kiti – stačiatikiai⁵⁸. Policijos

duomenimis, 1941 m. spalio mėn. Vilniaus mieste gyveno 4047 baltarusiai⁵⁹.

Vokiečių administracija Vilniaus apygardoje stengėsi skatinti baltarusių nacionalizmą, politinį ir kultūrinį aktyvumą. Tokia politika buvo siekiama panaudoti baltarusius kaip tam tikrą atsvarą lietuvių ir lenkų aktyvumui riboti. Vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės 1941 m. liepos 9 d. pranešime Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne rašoma: „Siekdama išlyginti labai aktyvią lietuvių veiklą, operatyvinė grupė leido buvusiam gudų partijos Vilniaus sekretoriui Ladislavui Kozlovskiui steigti gudų tautinę įstaigą. (...) Gyventojų nuotaika yra gera ir vokiečiams draugiška. Lietuviai gyventojai viliasi, jog fiureris jiems suteiks į Slovakiją panašų savarankiškumą. Gudai dar labai nedrąsūs ir santūrūs, lenkai bijo, kad lietuvių miesto įstaigoms skirstant maisto produktus jie bus ypač nuskriausti.“⁶⁰ Vokiečių valdžia leido baltarusiams Vilniuje įsteigti savo tautinį komitetą, leisti baltarusišką savaitraštį „Bielaruski Holas“ (pradėtas leisti 1942 m. kovo 1 d.; redaktorius ir leidėjas Francišakas Alachnovičius (1883–1944), administratorius J. Bekišas; tiražas – 12 tūkst. egz.). „Bielaruski Holas“ buvo vienintelis baltarusiškas laikraštis Baltarusijoje ir Lietuvoje, per visą vokiečių okupacijos laikotarpį spausdintas lotyniškomis raidėmis. Taip pat per Vilniaus radiją pradėta transliuoti laidas baltarusių kalba, Vilniuje atidaryta baltarusių gimnazija ir mokytojų seminarija, visame Vilniaus krašte padaugėjo mokyklų baltarusių kalba.

Baltarusių nacionalinis komitetas (toliau – BNK) įsikūrė Vilniuje, Gedimino g. Nr. 4-11. BNK atstovavo visiems LGS gyvenantiems baltarusiams, rūpinosi jų tautiniais, kultūriniais, švietimo, ekonominiais ir kitais reikalais. BNK sekretoriatas interesantus priimdavo kasdien 9–15 ir 16–19 val. BNK rašydavo memorandumus ir prašymus vo-

kiečių valdžios pareigūnams, informuodavo valdžią apie baltarusių padėtį, poreikius ir lūkesčius įvairiose gyvenimo srityse. BNK sutelkė apie 2500 Vilniaus miesto ir srities savo tautiečių, į daugelį krašto vietovių pasiuntė savo atstovus užmegzti ryšių su valdžios pareigūnais. Apie 200 asmenų BNK išsiuntė į Baltarusijos generalinę sritį eiti įvairių pareigų administracijoje, mokyklose ir kitose įstaigose. BNK taip pat organizavo pagalbą vargingai gyvenantiems, nuo gaisrų nukentėjusiems ir kitokios pagalbos prašantiems tautiečiams. 1943 m. rudenį Vilniaus BNK sudėtis greičiausiai buvo tokia: pirmininkas – Boleslavas Hrabinskis, sekretorius – Marianas Piaciukievičius, nariai – doc. Henrikas Pačobutas-Adlanickis, Janas Bekišas, kun. Adamas Stankievičius, kompozitorius Tadeušas Želigovskis ir buvęs caro armijos karininkas Aleksandras Ružancovas.

Vienas svarbiausių BNK veiklos barų buvo baltarusių mokytojų rengimas. Jau 1941 m. rugpjūčio 20 d.–rugšėjo 20 d. BNK organizavo pirmuosius mėnesio trukmės mokytojų kursus. Jų vadovu tapo filosofijos magistras M. Piaciukievičius. Baltarusių inteligentai kursų dalyviams skaitė paskaitas Baltarusijos istorijos, literatūros ir kultūros, kalbos, pedagogikos, vaikų psichologijos, daktikos ir mokymo metodikos klausimais. Kursus lankė 80 žmonių. Jų išsilavinimo ir tautinio sąmoningumo lygis buvo labai įvairus. 31 kursų lankytojas gavo baltarusių pradžios mokyklos mokytojo diplomą. Dauguma absolventų likosi dirbti Vilniaus apygardos mokyklose, kiti išvyko dirbti į Baltarusiją⁶¹.

1942 m. kovo 25 d. Vilniaus filharmonijos salėje įvyko iškilmingas Baltarusijos nacionalinės šventės (nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. kovo 25 d.) minėjimas. Renginį organizavo BNK. Susirinko apie tūkstantis žmonių. Minėjimą pradėjo tuo-

metis BNK pirmininkas dr. Jazepas Maleckis. Jis papasakojo apie kovo 25 d. Nepriklausomybės akto istoriją. Po to buvo perskaitytas A. Dubovičiaus pranešimas apie baltarusių kultūros raidą. Koncertinėje renginio dalyje giedojo mišrusis ir moterų chorai, dainavo solistė N. Kapčiuk, kuriai akompanavo prof. S. Ščapanskis⁶².

1943 m. kovo mėn. BNK Vilniuje organizavo žymaus kultūros veikėjo ir laikraščio „Bielaruski Holas“ redaktoriaus F. Alachnovičiaus 60 metų jubiliejaus minėjimą. (1944 m. kovo 3 d. F. Alachnovičių Vilniuje nužudė sovietiniai diversantai.) Jubiliatą sveikino BNK pirmininkas B. Hrabinskis, kun. A. Stankievičius, Vilniaus baltarusių mokytojų seminarijos direktorius Anatolis Karniukas, Vilniaus baltarusių gimnazijos direktorius Francišakas Hryškievičius ir kiti baltarusių visuomenės veikėjai. Buvo perskaityta paskaita apie F. Alachnovičiaus kūrybinę veiklą, surengtas koncertas⁶³.

1943 m. birželio pabaigoje BNK paskelbė atsišaukimą į savo tautiečius. Jame buvo pranešta, kad susitarus su Vilniaus apygardos vokiečių valdžia prie „Todt“ organizacijos bus kuriamas Baltarusių apsaugos korpusas (*Bielaruski Korpus Achovy*) (toliau – BAK). Šiam korpusui vadovausią baltarusiai, jame tarnaujantys asmenys turės tokias pat teises kaip ir vokiečiai. Savanoriams po karo esą bus teikiama pirmenybė gauti žemės sklypą. BAK nariai turėjo tarnauti krašto viduje. BNK kvietė baltarusius stoti savanoriais į BAK. Savanorių verbavimo punktai buvo Vilniuje, Gedimino g. Nr. 38, Ašmenoje ir Smurgainyse – karo lauko komendantūrų pastatuose⁶⁴. Žinių apie tolesnę korpuso steigimo eigą ir rezultatus rasti nepavyko.

Nacių okupacijos metu Vilniuje veikė aštuonklasė baltarusių ir rusų gimnazija (*Vilenskaja Bielaruskaja Himnazija*). 1941 m. spalio 10 d. žiniomis, baltarusių gimnazijoje (tuomet ji vadinosi progimnazija) dirbo di-

rektorius, 5 mokytojai ir pagalbiniai darbuotojai⁶⁵. 1943 m. rudenį Vilniaus baltarusių ir rusų gimnazija buvo padalyta į Vilniaus baltarusių ir Vilniaus rusų gimnazijas. 1941–1942 m. m. gimnazijoje mokėsi 207 mokiniai, o 1942–1943 m. m. – 233 mokiniai. 1943 m. spalio 15 d. žiniomis, Vilniaus baltarusių gimnazijoje buvo 8 klasės su 247 mokiniais, joje dirbo 21 mokytojas⁶⁶. 1944 m. pradžioje baltarusių gimnazija iškilmingai paminėjo savo veiklos 25 metų jubiliejų. Tuo metu jai vadovavo direktorius F. Hryškievičius (jis buvo pirmasis šios gimnazijos absolventas), pavaduotoju dirbo fizikos mokytojas Piotras Radziukas, sekretore – Vanda Bartkievičanka, bibliotekininke – Alesia Šafarevičanka. Gimnazijoje dėstė 19 mokytojų. Dauguma jų buvo karšti savo tautos ir krašto patriotai: net po 4–5 mėnesius negaudami atlyginimo, jie vis tiek pasiliko dirbti gimnazijoje ir toliau mokė baltarusių jaunimą. Kun. A. Stanckievičius (Baltarusijos istorijos ir katalikų tikybos mokytojas) ir baltarusių kalbos mokytoja Alona Lekant buvo vieninteliai, kurie gimnazijoje nepertraukiamai dirbo nuo pat jos įkūrimo 1919 m. sausio mėn. Baltarusių gimnazija Vilniuje buvo įsteigta baltarusių tautinio judėjimo patriarcho Ivano Luckievičiaus (1881–1919) pastangomis. Jos pirmasis direktorius buvo Michalas Kachanovičius⁶⁷. Gimnazijos biblioteka buvo viena geriausių baltarusiškų Vilniaus bibliotekų. Joje buvo 3163 knygos, iš jų 1920 – baltarusių ir 131 – vokiečių kalba⁶⁸. Tame pačiame gimnazijos pastate (Aušros Vartų g. Nr. 29) taip pat veikė baltarusių pradžios mokykla (vadovė L. Rusieckaja) ir 1942 m. įsteigta baltarusių mokytojų seminarija (direktorius A. Karniukas). BNK siekė nuo gimnazijos atskirti rusiškas klases ir ją padaryti grynai baltarusišką. BNK manymu, vienos baltarusiškos gimnazijos 400 tūkst. LGS baltarusių yra per maža, todėl jis prašė vokiečių valdžios atidaryti dar vieną gim-

naziją Ašmenoje, nes sovietmečiu čia veikė septynklasė vidurinė mokykla. BNK taip pat siekė, kad jų gimnazijos moksleiviams ir mokytojų seminaro dalyviams Vilniuje būtų atidarytas internatas, gerai besimokantiems moksleiviams būtų mokamos stipendijos, teikiama kitų lengvatų, leidžiami baltarusiški vadovėliai, apskričių ir valsčių centruose steigiami kultūros namai⁶⁹.

BNK suorganizavo du chorus (vyrų ir moterų), kurie Vilniaus mieste ir apygardoje rengdavo koncertus. Komiteto iniciatyva Šv. Mykolo bažnyčioje buvo pradėtos laikyti pamaldos baltarusių katalikams jų gimtąja kalba. BNK dėjo daug pastangų išlaisvinti iš karo belaisvių stovyklų buvusius sovietų kariuomenės kariškius baltarusius, išleidžiamiems į laisvę kariams teikė materialinę paramą. Atrodo, šis darbas BNK neblogai sekėsi, nes vokiečių valdžia dažnai patenkindavo BNK prašymus paleisti konkrečius asmenis iš karo belaisvių stovyklų. Komitetas taip pat rūpinosi baltarusiškos gimnazijos ir žemės ūkio mokyklos steigimu Ašmenoje⁷⁰. 1942 m. vasario 7 d. iš Minsko į Vilnių atvyko Baltarusijos švietimo reikalų vadovai V. Hadlevskis ir Siwitza. Svečiai susitiko su BNK atstovais. Susitikime buvo svarstomi baltarusių švietimo ir vadovėlių leidimo klausimai. Siwitza pranešė, jog yra paruošta dešimt naujų baltarusiškų mokyklinių vadovėlių, jie baigiami redaguoti. Po kelių dienų svečiai išvyko į Rygą aptarti vadovėlių spausdinimo reikalų⁷¹.

1941 m. rudenį baltarusių aktyvistai bandė atkurti tas baltarusiškas klases, kurios Vilniaus srityje buvo įsteigtos sovietmečiu, ir tuo reikalu kreipėsi į Švietimo vadybos vadovybę. Švietimo vadyba organizavo pradžios mokyklų vedėjų ir mokinių tėvų apklausą dėl mokyklų dėstomosios kalbos. Iš visų vietovių gauti neigiami atsakymai dėl baltarusių mokyklų steigimo. Dėl to baltarusių pradžios mokyklos Vilniaus apskrityje

nebuvo atkurtos⁷². 1942 m. balandžio 1 d. vokiečių valdžios sprendimu prie LGS buvo prijungtos Ašmenos ir Svierių apskritys bei Benekainių valsčius. Vietos administraciją ir policiją prijungtose žemėse perėmė lietuviai. Iki šias apskritis priskiriant prie LGS beveik visos mokyklos (237) jose buvo baltarusiškos. Dirbo 375 mokytojai. Smurgainyse veikė prekybos mokykla, o Galšioje – amatų mokykla. Asmenims, norintiems pasilikti dirbti baltarusiškose mokyklose, Švietimo vadybos iniciatyva buvo daromas spaudimas išmokti lietuvių kalbą ir būti lojaliems Lietuvai. Į svarbiausias prijungtų apskričių mokyklas buvo pasiūsti dirbti mokytojai lietuviai. Jie nemokėjo baltarusių kalbos, o vietiniai mokiniai – lietuvių kalbos. Dėl to dažnai, kad susikalbėtų, turėjo vartoti lenkų kalbą. Tokia padėtis baltarusių politikams kėlė susirūpinimą ir nepasitenkinimą ir jie kreipėsi pagalbos į vokiečių valdžią. BNK Vilniuje 1942 m. gegužės 12 d. parašė raštą Vilniaus miesto apygardos komisariatui. Jame teigiama, jog tokia padėtis Ašmenos ir Svierių apskrityse griaua baltarusišką švietimo sistemą ir, nors siekiama moksleivius sulietuvinti, iš esmės vykdomas jų lenkinimas. BNK prašė vokiečių valdžios prijungtose apskrityse ir toliau oficialiai leisti vartoti baltarusių kalbą valdžios įstaigose, policijoje, teismuose ir mokyklose, palikti toliau veikti pradinės, vidurinės ir kitas mokyklas, įsteigti baltarusių švietimo inspektoriaus (jis būtų atsakingas už baltarusių švietimą visoje Vilniaus srityje) pareigybę, leisti toliau dirbti baltarusių švietimo pareigūnams ir mokytojams, vaikus mokytį tik baltarusių ir vokiečių kalbų⁷³. Oficialiais duomenimis, 1942–1943 m. m. Ašmenos apskrityje veikė 66, Svierių apskrityje – 54 pradinės mokyklos. Kitais mokslo metais pradinį mokyklų skaičius Ašmenos apskrityje išliko toks pat, o Svierių apskrityje sumažėjo iki 51 mokyklos⁷⁴. 1944 m. kovo 1 d. prie generali-

nio komisaro Lietuvoje įstaigos buvo įkurta Baltarusių kultūros ir švietimo referentūra. Referentu (*Kiraunik Bielaruskaje kultury i asviety u Hieneralnej Akruzie Litwy*) buvo paskirtas M. Piaciukievičius. Jis rezidavo Vilniuje. Taip buvo įgyvendintas vienas svarbiausių BNK reikalavimų⁷⁵.

Vokiečių okupacijos metais Vilniuje buvo atkurta profašistinė Baltarusių nacionalsocialistų partija (toliau – BNSP). Ji buvo įkurta Vilniuje 1933 m., bet Lenkijos valdžios uždrausta. BNSP sekretoriatas įsikūrė Vilniuje, Gedimino g. Nr. 4-11⁷⁶. Žinių apie šios partijos veiklą ir narių skaičių rasti nepavyko.

Vilniuje veikė ir Baltarusių mokslo draugija (*Bielaruskaje Navukovaje Tavarystva*; įsteigta 1918 m.) (toliau – BMD). Buvo įsikūrusi Aušros Vartų Nr. 9 (Gudų muziejaus patalpose). Pirmuoju sovietmečiu BMD buvo uždrausta, kai kurie jos vadovai ir nariai (pirmininkas A. Luckievičius, bibliotekininkas Samoila Koscievičius) – suimti ir įkalinti. BMD valdybos nariai M. Škialonakas ir dr. J. Stankievičius pasitraukė į užsienį. 1941 m. birželio pabaigoje BMD vėl atnaujino veiklą. Nauju draugijos pirmininku 1942 m. pradžioje buvo išrinktas dr. Stanislavas Hrynkievičius, valdybos nariais tapo vicepirmininkai Mikola Ancukievičius ir kun. A. Stankievičius, sekretorius F. Hryškievičius, išdininkas dr. B. Hrabinskis ir Janas Šutovičius. Buvo planuojama steigti filologijos, istorijos, literatūros ir meno bei liaudies kūrybos komisijas. 1942 m. balandžio mėn. BMD turėjo 43 narius⁷⁷. 1943–1944 m. draugija planavo perskaityti 21 paskaitos ciklą. Paskaitas buvo rengiamasi skaityti BNK patalpose Gedimino g. Nr. 4-11. Pirmą paskaitą apie dramų kūrimą turėjo skaityti F. Alachnovičius⁷⁸.

Nacių okupacijos metais Vilniuje veikė I. Luckievičiaus gudų muziejus (Aušros Vartų g. Nr. 9). 1921 m. visuomenei atidarytas mu-

ziejus buvo svarbiausias šios tautos kultūros vertybių saugotojas Lietuvoje. Vilniaus krašto baltarusiai buvo aktyviai raginami lankyti savo nacionalinį muziejų. 1943–1944 m. jo direktoriumi dirbo J. Šutovičius. Muziejus buvo sukaupęs daug vertingų eksponatų, bet trūkstant patalpų daugelio jų negalėjo eksponuoti ir laikė dėžėse. Jame taip pat buvo biblioteka, turėjusi apie 15 tūkst. knygų, tarp jų ir vertingų senovinių rankraščių bei spaudinių. Pirmuoju sovietmečiu dalį vertingų muziejaus eksponatų išsivežė bolševikai⁷⁹. Gudų muziejaus veikla susidomėjo ir A. Rosenbergo štabe dirbę vokiečių mokslininkai. 1942 m. vasario mėn. jame lankėsi dr. Irene Neander iš A. Rosenbergo štabo Rygoje. Ją lydėjo to štabo Vilniaus skyriaus pareigūnas dr. Alexanderis Hempelis. I. Neander labiausiai domino baltarusių bažnytinis menas, nes ji šia tema rašė mokslinę knygą. A. Hempelis domėjosi baltarusių liaudies muzika ir šokiais. 1942 m. kovo 13 d. Gudų muziejų aplankė dr. Karolis Haidingas iš A. Rosenbergo štabo Berlyne. Jis domėjosi baltarusių liaudies muzikos įrašais ir šokiais. 1942 m. kovo 17 d. muziejuje lankėsi Reicho Ostlando komisariato Kultūros ir švietimo skyriaus vadovas dr. H. Stegmannas. Jį lydėjo LGS švietimo vadybos generalinis tarėjas Pranas Germantas ir Aukštųjų mokyklų departamento direktorius dr. Antanas Juška. Svečiai susipažino su muziejaus veikla ir išklaušė darbuotojų pageidavimus. Tuo metu muziejui buvo aktualus patalpų klausimas. Jis siekė gauti kelis kambarius iš šalia esančio Pedagoginio instituto⁸⁰. 1944 m. sausio 27 d. Gudų muziejus iš Aušros Vartų gatvės persikėlė į naujas patalpas Šv. Onos g. Nr. 4⁸¹.

BNK pastangomis 1943 m. liepos mėn. Vilniuje, Trakų g. Nr. 8, buvo atidarytas baltarusių knygynas. BNK planavo, kad jis veiks kaip BMD padalinys ir ilgainiui taps svarbiu tautinės kultūros centru, bet sugrįžus sovietams knygynas nespėjo išplė-

toti savo veiklos. Čia buvo parduodamos baltarusiškos knygos, spauda, kanceliarinės prekės. Baltarusių knygynas Vilniuje įsteigtas 1907 m. Dėl didelių mokesčių Lenkijos valdymo laikais jis buvo priverstas nutraukti savo veiklą⁸².

1942 m. gegužės 10 d. Šv. Mykolo bažnyčioje Vilniuje pradėtos laikyti pamaldos baltarusių katalikams. Kiekvieną sekmadienį ir švenčių dienomis kunigas A. Stankievičius sakydavo pamokslus tautiečiams jų gimtąja kalba. Šv. Mykolo bažnyčia organizavo ir tradicines baltarusių piligrimų keliones po Vilniaus Kalvarijas. BNK prašė valdžios LGS baltarusiams paskirti atskirą vyskupą, kuris būtų Vilniaus arkivyskupo Mečislavo Reinio pagalbininkas ir vadovautų baltarusių katalikų sielovadai, be to, stačiatikių cerkvėse įvesti pamaldas baltarusių kalba⁸³. Vilniaus dvasinėje seminarijoje 1943–1944 m. studijavo 12 baltarusių klierikų. Juos mokė ir globojo žinomas baltarusių veikėjas kunigas A. Stankievičius⁸⁴. Baltarusijos generalinėje srityje labai sustiprėjus partizanų veiklai, 1943–1944 m. dalis baltarusių inteligentų ir administracijos darbuotojų iš Baltarusijos pasitraukė į Vilniaus miestą ir sritį (pavyzdžiui, į Naująją Vilnią iš Mogiliovo buvo atkeltas Medicinos institutas). Taigi baltarusių tautinis judėjimas pasipildė naujais žmonėmis ir dar labiau suaktyvino savo veiklą.

Palyginti su Antrojo pasaulinio karo išvakarėmis, karo metais baltarusių tautinis, kultūrinis gyvenimas ir švietimas išgyveno pakilimą. Baltarusiams vokiečių valdžia siūlė aktyviau įsitraukti ir į vietinės administracijos veiklą. Dėl baltarusių atgimimo nukentėjo lenkų tautiniai interesai. Daugelyje Vilniaus apygardos vietovių, neturėdami galimybės leisti savo vaikų į lenkiškas mokyklas, tėvai juos siųsdavo į baltarusiškas ar lietuviškas mokyklas. Ašmenos ir Svierių apskrityse nemažai administracijos tarnautojų lenkų

buvo pakeisti baltarusiais. Vis dėlto ir patys vokiečiai pastebėjo, kad baltarusiams stinga politinio aktyvumo, tautinio sąmoningumo, trūksta inteligentų ir vadovaujančių kadru. Nacių bandymas supriešinti baltarusius su lietuviais ir lenkais, apribojant pastarųjų įtaką, buvo mažai efektyvus⁸⁵. Nors tam tikros konkurencijos būta, baltarusių santykiai su lietuviais ir lenkais Vilniaus apygardoje netapo tokie priešiški kaip lietuvių ir lenkų santykiai. 1943 m. spalio mėn. įvyko slaptos baltarusių politikų derybos su lenkų pagrindžio Vilniaus apygardos atstovais. Baltarusiai prašė lenkų paremti jų siekį kurti Baltarusijos valstybę, federaciniais ryšiais susijusią su Lenkija, tačiau lenkai tokiai pozicijai nepritarė, motyvuodami įsipareigojimais 1921 m. Rygos sutarčiai ir Lenkijos rytinių sienų neliečiamybe. Dalis katalikų tikėjimo baltarusių Vilniaus srityje įstojo į AK būrius ir kovėsi su vokiečiais, lietuvių policija ir sovietiniais partizanais. Stačiatikių tikėjimo baltarusiai labiau rėmė sovietinius partizanus ir buvo priešiški tiek okupacinei valdžiai, tiek AK partizanams⁸⁶. Taigi Vilniaus krašto baltarusių religinis ir politinis susiskaldymas buvo gana ryškus: stačiatikiai linko prie rusų ir sovietų, katalikai rėmė lenkus, o inteligentai buvo provokiškos orientacijos.

RUSAI

1923 m. Lietuvos Respublikos gyventojų surašymo duomenimis, šalyje (be Vilniaus krašto) gyveno 50 460 rusų. 82 proc. rusų gyveno kaimuose, iš jų trys ketvirtadaliai buvo savarankiški ūkininkai arba ūkininkavo kartu su šeimos nariais, kiti – žemės ūkio darbininkai ir amatininkai. Apie 60 proc. Lietuvos rusų buvo sentikiai, kiti – stačiatikiai⁸⁷. 1940 m. Lietuvą užėmus sovietams, nemažai vietos rusų palankiai vertino Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungą, sovietinė armija buvo

laikoma rusų armija. Dalis Lietuvos rusų pradėjo dirbti sovietinės valdžios įstaigose, įstojo į komunistų partiją ir komjaunimą, tačiau didelės įtakos valdžios struktūrose ir partijoje neturėjo. Pirmosiomis vokiečių okupacijos savaitėmis šimtai Lietuvos rusų už prosovietinę veiklą lietuvių partizanų ir policijos buvo suimti arba sušaudyti⁸⁸.

Nacių okupacijos metais LGS gyveno 110–130 tūkst. rusų (2,82–4 proc. šalies gyventojų). Lietuvos rusų bendruomenė buvo nevienalytė, ją santykinai galima suskirstyti į penkias grupes. Rusai LGS buvo išsibarstę po visą kraštą, didesnis jų skaičius gyveno didžiuosiuose miestuose, taip pat Kauno, Zarasų, Utenos ir Rokiškio apskrityse. Vilniaus krašte gyveno seniausia rusų bendruomenė, kuri čia pradėjo kurtis dar XIII a. Dalis šios grupės palikuonių amžiams bėgant subaltarusėjo arba sulenkėjo. Antrą rusų grupę sudarė sentikiai, kurie dėl religinio persekiojimo Rusijoje XVIII a. masiškai ėmė keltis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes, taip pat ir į etninę Lietuvą. Sentikiai buvo didžiausia LGS rusų grupė (apie 60 proc. visų rusų). Trečia grupė – buvę kolonistai, kuriuos caro valdžia pradėjo kelti į Lietuvą po 1863–1864 m. sukilimo. Ketvirta grupė – buvę carinės Rusijos valdininkai ir jų šeimų nariai, kurie po 1917 m. bolševikinės revoliucijos pasiliko Lietuvoje. Penkta grupė – labai negausus rusų emigrantų (baltagvardiečių) būrys, atsiradęs Lietuvoje po Pirmojo pasaulinio karo⁸⁹. Nacių okupacijos pabaigoje atsirado dar viena gausi rusų grupė – vadinamieji karo pabėgėliai, t. y. žmonės, kuriuos okupacinė valdžia artėjant frontui iš Oriolo, Smolensko, Leningrado, Vitebsko ir kitų sričių atkėlė į LGS ir kitas Baltijos šalis. Šios grupės rusų materialinė padėtis buvo ypač sunki. Okupacinė valdžia buvo priversta pabėgėlius masiškai apgyvendinti pas ūkininkus, kad jie nemirtų iš bado. Didelę dalį karo pabėgėlių okupacinė valdžia

išvežė dirbti prievartos darbų į Vokietiją. Vilniaus apskrityje taip pat kūrėsi karo pabėgėliai. 1944 m. kovo 31 d. žiniomis, jie buvo apgyvendinti Naujosios Vilnios mieste (452 žmonės) ir šiuose Vilniaus apskrities valsčiuose: Jašiūnų – 840, Maišiagalos – 36, Mickūnų – 867, Nemenčinės – 1344, Riešės – 829, Rudaminos – 109 ir Šumsko – 869 (iš viso 6331 žmogus)⁹⁰. Generalinio komisaro įsakymu Vilniaus pabėgėlių punkto viršininku buvo paskirtas Pavelas Binevičius⁹¹. Reicho komisaro Rytų kraštui nurodymu karo pabėgėliai (evakuoti asmenys) privalėjo registruotis policijos įstaigose⁹².

Didesnės rusų bendruomenės Vilniaus apskrityje buvo įsikūrusios Nemenčinės valsčiaus Petrovo (15 ūkių, 73 gyventojai) ir Pavlovo (24 ūkiai, 115 gyventojų) kaimuose⁹³.

Okupuotose Sovietų Sąjungos srityse naciai skatino rusų religinį atgimimą ir stengėsi panaudoti Stačiatikių bažnyčią antikomunistinei propagandai. Bažnyčios hierarchai ir parapijos tapo svarbiais įrankiais tarp rusų vykdant naciams naudingą politiką, užtikrinant sau palankią Lietuvos rusų poziciją. Tokia politinė linija ypač išryškėjo 1943 m. pradžioje, po pralaimėjimų Rytų fronte. Nacių administracijos politika stačiatikių atžvilgiu Baltijos šalyse buvo gana lanksti ir liberali. Vokiečiai spaudė okupuotų šalių Stačiatikių bažnyčios vadovus atsiriboti nuo Maskvos, pasmerkti Maskvos patriarchijos paramą komunistiniam režimui, skatino kurti autokefelines bažnyčias. Kita vertus, vokiečių valdžia davė Stačiatikių bažnyčiai daug daugiau veikimo laisvės negu bolševikai, vengė represuoti šventikus, stabdė vietos administracijų bandymus diskriminuoti rusus tautiniu ir religiniu pagrindu. Nacių administracijos iniciatyva Baltijos šalyse buvo įsteigti Rusų reikalų patikėtinio biurai. Patikėtinio LGS rusų gyventojų reikalams biuras (*Biuro poverennogo po dielam ruskogo naselenija Litovskoj generalnoj oblasti,*

toliau – Biuras) buvo įsteigtas generalinio komisaro A. von Rentelno įsakymu 1943 m. kovo 6 d. Biuro vadovu (patikėtinium) buvo paskirtas rusų emigrantas (iki Antrojo pasaulinio karo gyveno Prancūzijoje) Aleksejus Stavrovskis. A. Stavrovskio pavaduotoju tapo caro armijos karininkas ir emigrantas Georgijus Pavlovas, referentu pabėgėlių reikalams – Nikolajus Mazingas, referentu Lietuvos rusų reikalams – buvęs caro armijos karininkas Dmitrijus Polkovnikovas, referentu mokyklų reikalams – prof. Ivanas Lapo⁹⁴. 1943 m. kovo 12 d. A. Stavrovskis paskelbė atsišaukimą į LGS rusus. Jame buvo dėkojama vokiečių kariuomenei ir valdžiai, teigiama, jog nuo šiol rusai turės savo kultūrinius, tautinius ir ūkinius interesus ginančią instituciją, visi rusai kviečiami susitelkti ir sąžiningai dirbti siekiant pergalės prieš bolševizmą⁹⁵. Patikėtinio biuras įsikūrė Kaune, jo skyriai – Vilniuje, Šiauliuose ir Panevėžyje. Apskrityse, valsčiuose ir kaimuose, kuriuose gyveno didesnis skaičius rusų, Biuras turėjo savo įgaliotinius. Dukart per mėnesį buvo leidžiamas laikraštis rusų kalba „Vestnik“ (redaktorius Koniuchovas). Biuro Vilniaus skyriaus patikėtinium tapo Vilniaus apygardos komisariato darbuotojas Lietuvos vokiečių Georgas Jungmeisteris (1944 m. pradžioje jį, atrodo, pakeitė Sergejus Goriačka), jo pavaduotoju dirbo Ivanas Romanovas, išdininku – Jevgenijus Demčenka, statistikos grupės vedėju – Aleksandras Bacmanovas⁹⁶. Biuras stengėsi pakeisti vyravusį požiūrį į rusus kaip į bolševizmo ir Sovietų Sąjungos šalininkus, rūpinosi Lietuvos ir iš Rytų atvykusių rusų apgyvendinimu, maitinimu ir kt. problemomis, gynė tautiečius nuo diskriminacinių lietuvių administracijos veiksmų, registravo LGS rusus, ragino juos stoti į Rusijos išlaisvinimo armiją ir vokiečių kariuomenę, paremti Vokietijos karą su „bedieviškuoju bolševizmu“.

1943 m. balandžio 7 d. patikėtinis išsiuntinėjo raštą visoms LGS stačiatikių ir sentikių parapijų taryboms. Jame buvo pasakyta, jog pagal susitarimą su vokiečių valdžia Lietuvos rusams leista sudaryti savo karinį dalinį prie vokiečių policijos, kuriame tarnautų ne mažiau kaip 1000 vyrų. Parapijos buvo įgaliotos pristatyti rusų apsaugos būriui po 35 vyrus. Rusų apsaugos būryje turėjo tarnauti 18–45 metų vyrai, pirmenybė turėjo būti teikiama tarnavusiems kariuomenėje. Šaukiamųjų į tarnybą sąrašai turėjo būti pristatyti Biuro centrinei vadovybei Kaune, Vienybės a. Nr. 9, iki 1943 m. gegužės 22 d. Už šio nurodymo nevykdymą patikėtinis pagrasino parapijų taryboms ir šauktniams griežtomis bausmėmis⁹⁷.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio mėn. pranešime buvo rašoma, kad aktyvi Biuro veikla ligi šiol nedavė apčiuopiamų rezultatų gerinant Lietuvos rusų nuotaikas ir suartinant juos su vokiečių valdžia. Dauguma rusų ir toliau buvo pasyvūs, pesimistiškai vertino savo ateitį ir bijojo būti išvežti dirbti į Vokietiją, kaip tai jau buvo daroma su karo pabėgėliais ir atkeltais Suvalkų rusais⁹⁸.

1943 m. lapkričio 17 d. Kaune įvyko LGS rusų konferencija. Joje dalyvavo 60 Lietuvos rusų (stačiatikių ir sentikių) atstovų, be to, generalinio komisariato atstovas Richardas von Stadenas, pirmasis generalinis tarėjas Petras Kubiliūnas, Biuro patikėtinis A. Stavrovskis. Konferencijos dalyviai aiškiai parodė savo antikomunistinį ir provokišką nusistatymą, teigdami, jog bolševizmas yra didžiausias rusų tautos priešas. Jis visiškai sugriovė rusų kultūrą. Konferencija priėmė septynias rezolucijas. A. Stavrovskis ir kiti konferencijos dalyviai smarkiai kritikavo lietuvių administraciją už jos Lietuvos rusams daromas tikras ir tariamas skriaudas. Šiuo klausimu konferencija net priėmė specialią rezoluciją Nr. 2, kurioje prašė vokiečių

administraciją apginti rusus nuo lietuvių valdžios savivalės ir prašė lietuvių savivaldos atstovus būti tolerantiškus rusams. Labiausiai konferencijos atstovus piktino tai, kad rusai masiškai vežami į Vokietiją dirbti. Konferencijoje išrinkti delegatai su padėkos vizitu aplankė generalinį komisarą A. von Rentelną ir padėkojo jam už Lietuvos rusų išvadavimą iš bolševikų, už suteiktą galimybę kurti savo tautinę instituciją (Biurą) ir aktyviai dalyvauti krašto gyvenime⁹⁹. Konferencijos surengimo faktas ir jos eiga liudijo, kad vokiečių administracija bandė pasinaudoti lietuvių ir rusų nesutarimais ir dėtis rusų gynėjais, o kaltę dėl Lietuvos gyventojų vežimo prievartos darbų į Vokietiją užkrauti ant lietuvių administracijos pečių. Tuo pačiu metu vokiečių valdžia nuolatos spaudė lietuvių savivaldą pristatyti darbui Reiche vis daugiau Lietuvos gyventojų.

Stačiatikių ir sentikių šventikai gana aktyviai agitavo tautiečius įvairiais būdais paremti Vokietijos kariuomenę (rinkti metalo laužą, aukoti šiltų drabužių ir pan.), laikė cerkvėse pamaldas už Vokietijos pergalę prieš bolševizmą. Po vermachto pralaimėjimo Stalingrado mūšyje Vilniaus Šv. Dvasios cerkvėje buvo surengtos gedulingos pamaldos, kuriose pamokslą pasakė Baltijos šalių Stačiatikių bažnyčios metropolitas Sergijus¹⁰⁰.

1939 m. Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą, šalyje buvo per 60 sentikių parapijų ir 70–80 tūkst. tikinčiųjų. Nacių okupacijos pradžioje nemažai sentikių nukentėjo kaip tikrai ar tariamai kolaboravę su sovietiniu režimu 1940–1941 m. Kelis šimtus asmenų 1941 m. vasarą vokiečių ir lietuvių policija sušaudė Rokiškio, Zarasų, Kauno apskrityse ir kitose LGS vietovėse, daug sentikių buvo išvežta prievartinių darbų į Vokietiją. Vėlesniais metais sentikiai buvo baudžiami už pagalbą sovietiniams partizanams, tačiau represijų mastas buvo gerokai mažesnis

negu 1941 m. antrojoje pusėje. Vokiečių administracijos politika sentikių atžvilgiu mažai kuo skyrėsi nuo bendrosios politikos rusų ir stačiatikių atžvilgiu. Buvo toleruojamas sentikių religinis gyvenimas, siekiama juos padaryti lojalius okupaciniam režimui ir priešiškus Sovietų Sąjungai ir bolševizmui. 1943 m. lapkričio 23 d. įvyko Lietuvos sentikių suvažiavimas, kuriame buvo išrinkta nauja Sentikių aukščiausioji taryba (toliau – SAT) ir Dvasinis teismas¹⁰¹. SAT pirmininku tapo Borisas Leonovas-Gukovas (g. 1888 m.), jo pavaduotoju – Eustafijus Jerinas, buvęs caro armijos vachmistras ir Lietuvos Respublikos Seimo narys. SAT sudėtį ir statutą patvirtino LGS generalinis komisaras A. von Rentelnas. SAT registravo sentikių parapijas ir jų tarybas, cerkves ir tikinčiuosius, skyrė ir atleido šventikus, teikė pagalbą 1941 m. pavasarį iš Suvalkų krašto į Lietuvą atkeltiems sentikiams (tokių buvo apie 9 tūkst.). SAT taip pat paskelbė atsisaukimą, smerkiantį bolševizmą ir raginantį rusus padėti kariaujančiai Vokietijai. Atsisaukimas buvo išsiuntinėtas sentikių parapijoms¹⁰². SAT bendradarbiavo su A. Stavrovskio vadovaujamu Biuru ir rėmė daugumą Biuro organizuojamų akcijų. Kai 1943 m. pavasarį buvo organizuojamas Lietuvos rusų policijos dalinys, dalis sentikių parapijų nepristatė reikalaujamo skaičiaus vyrų. Už tai okupacinės valdžios ir A. Stavrovskio reikalavimu SAT savo 1943 m. birželio 19 d. sprendimu sustabdė 19 sentikių parapijų tarybų veiklą (LGS tuomet veikė 73 sentikių tarybos, iš jų 20 – Vilniaus apygardoje)¹⁰³.

IŠVADOS

Strateginis Trečiojo reicho politikos Baltijos šalyse tikslas buvo laipsniška šių šalių aneksija, germanizavimas ir kolonizavimas. Buvo planuojama germanizuoti apie trečdalį

lietuvių tautos (tą dalį, kuri, nacių supratimu, turėjo germaniško kraujo). Kita dalis lietuvių ir, tikėtina, Lietuvos lenkai, turėjo būti perkelta į Baltarusiją ir vakarines Rusijos sritis. Žydai privalėjo būti visiškai sunaikinti. Galutinis šių tikslų įgyvendinimo terminas buvo nukeltas į pokario laikotarpį. Einamasis nacių okupacinio režimo tikslas Lietuvoje buvo maksimaliai panaudoti gyvybinius ir ūkinius išteklius Vokietijos karo tikslams. Dėl to vokiečių administracija buvo suinteresuota krašto politiniu ir ekonominiu stabilumu, siekė išvengti didesnių politinių ir tautinių konfliktų bei kontroliuoti padėtį.

Svarbiausias tautinių konfliktų židyns LGS buvo įtempti ir nuolat blogėjantys lietuvių ir lenkų santykiai. Pirmaisiais nacių okupacijos metais (iki 1943 m. rudens) vokiečių administracijos politika buvo palankesnė ir naudingesnė lietuviams. Lietuviai ėjo svarbiausias pareigas vietinėje administracijoje ne tik grynai lietuviškose apskrityse, bet ir Vilniaus apygardoje. Kita vertus, vokiečių administracija kontroliavo lietuvių administracijos darbą ir neleido jai vykdyti atvirai diskriminacinės politikos lenkų, baltarusių, rusų ir kt. tautinių grupių (išskyrus žydus) atžvilgiu. Lietuvių politinėms ambicijoms slopinti naciai bandė panaudoti Lietuvos lenkus, baltarusius ir rusus. *Divide et impera* principą naciai mėgino panaudoti ir skatindami baltarusių tautinį judėjimą bei priešindami juos su lenkais. Visos tautinės grupės buvo kurstomos prieš žydus. Nuo 1943 m. antrosios pusės naciai rodė vis daugiau palankumo lenkams. Nors lenkų antinacinis judėjimas nuo 1943 m. rudens vis labiau stiprėjo, vokiečių represinė politika lenkų atžvilgiu silpnėjo, nacių administracija ketino daryti lenkams vis daugiau nuolaidų ir taip siekti, kad jie veiktų vokiečiams naudinga linkme.

Žydų atžvilgiu okupacinė valdžia iš pat pradžių vykdė griežtą diskriminacinę poli-

tiką ir genocidą. Jau pirmaisiais okupacijos mėnesiais pradėtos vykdyti masinės žydų žudynės. Iki 1941 m. pabaigos buvo nužudyta apie 80 proc. Lietuvos žydų. Didesnis skaičius žydų buvo paliktas laikinai gyventi ir dirbti okupacinio režimo naudai Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Švenčionių getuose, tačiau ir šie 1943–1944 m. buvo sunaikinti. Į žydų naikinimo politiką (holokaustą) buvo įtraukta ir lietuvių administracija, ypač įvairios lietuvių policijos formuotės. Nacių okupacijos ir karo pabaigos sulaukė vos 5–10 proc. Lietuvos žydų.

Nacių politika baltarusių ir rusų atžvilgiu buvo nuosaiki ir santykinai liberali. Vokiečiai skatino baltarusių tautinį atgimimą, švietimą, kultūrą, ragino juos aktyviau dalyvauti vietinės administracijos veikloje ir kitaip reikšti provokišką politinį aktyvumą. Vokiečiai mėgino panaudoti baltarusių tautinį judėjimą, kad apribotų lietuvių ir lenkų politines ambicijas. Kadangi trūko baltarusių inteligentų, tokie vokiečių mėginimai Vil-

niaus apygardoje iš esmės buvo nesėkmingi. Panaši politika buvo vykdoma ir Lietuvos rusų atžvilgiu. Naciai skatino rusų religinį ir kultūrinį aktyvumą, ragino juos stoti į policijos formuotes ir vykti dirbti į Vokietiją. Buvo stengiamasi sumažinti Sovietų Sąjungos ir komunizmo įtaką Lietuvos rusams. Tačiau nacių administracijos bandymai palenkti Lietuvos lenkus, rusus ir baltarusius į savo pusę iš esmės buvo nesėkmingi. Didesnė šių tautinių grupių dalis arba išliko vokiečiams priešiška, arba įtariai vertino vokiečių bandymus patraukti juos į Vokietijos pusę. Tai patvirtina ir gana aktyvus minėtų tautybių atstovų dalyvavimas antinaciniame pasipriešinimo judėjime.

Apibendrinant galima pasakyti, jog nacių tautinė politika LGS buvo santykinai nuosaiki ir lanksti (išskyrus radikaliai rasistinių ir genocidinių požiūrį į žydus ir čigonus). Tokią politiką lėmė okupacinio režimo siekis išlaikyti krašto stabilumą ir panaudoti jo išteklius Vokietijos karo reikmėms.

Nuorodos

¹ Ziemie polnocno-wschodnie w ramach Ostlandu (be datos), Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-601, ap. 1, b. 30, l. 2.

² Duomenys apie Vilniaus apskritį (be datos), *ibid.*, f. R-685, ap. 4, b. 55, l. 1.

³ Lietuvos generalinės srities 1942 m. gegužės 27 d. gyventojų surašymo duomenys apskritimis ir valsčiais, *ibid.*, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 162.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*

⁸ J. Wołkonowski, „ZWZ-AK a problem mniejszości etnicznych na Wileńszczyźnie“, *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, Gdańsk, 2003, s. 38.

⁹ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997, s. 158, 159.

¹⁰ Cit. iš K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 220–221.

¹¹ *Ibid.*, p. 221.

¹² V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 102.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Vokiečių karo lauko komendanto A. Zehnpfenningio 1941 m. liepos 17 d. administracinis potvarkis Nr. 1, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAB RS), f. 165–167, l. 71.

¹⁵ 814-osios karo lauko komendantūros komendanto 1941 m. liepos 25 d. raštas VMK pirmininkui, LCVA, f. R-685, ap. 5, b. 2, l. 15.

¹⁶ Vilniaus miesto ir srities reikalai, *ibid.*, f. R-617, ap. 1, b. 16, l. 6.

¹⁷ Vilniaus srities vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 22 d. raštas VMK, LMAB RS, f. 165–168, l. 13–14.

¹⁸ L. e. Trakų aps. viršininko pareigas P. Mačinsko 1941 m. liepos 16 d. raštas vidaus reikalų valdytojui, LCVA, f. R-500, ap. 1, b. 4, l. 6.

¹⁹ V. Brandišauskas, „Lietuviškoji valdžios ins-

titucija Vokietijos–TSRS karo pradžioje: jos veiklos bruožai, kompetencija bei pozicija tautinių santykių srityje (Vilniaus miesto komiteto pavyzdžiu)“; *Pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 113.

²⁰ Turgelių vls. policijos nuovados viršininko A. Vitkausko 1941 m. gruodžio 15 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 36, l. 7; Turgelių vls. policijos nuovados policininko A. Vitkausko 1941 m. lapkričio 24 d. raštas, *ibid.*, l. 12.

²¹ Dieveniškų policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 8 d. raportas Vilniaus m. ir aps. policijos vadui, *ibid.*, b. 28, l. 28.

²² Vidaus reikalų generalinio tarėjo raštas (be datos) generaliniam komisariui A. von Rentelnui, *ibid.*, f. R-617, ap. 1, b. 16, l. 19, 20.

²³ Mickūnų vls. savivaldybės 1942 m. sausio 8 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, *ibid.*, f. R-685, ap. 4, b. 41, l. 14; Vilniaus aps. viršininko 1942 m. sausio 21 d. raštas Mickūnų vls. savivaldybei, *ibid.*, l. 12.

²⁴ Vilniaus miesto ir srities reikalai, *ibid.*, f. R-617, ap. 1, b. 16, l. 6.

²⁵ Vilniaus srities viršininko 1941 m. rugsėjo 8 d. raštas apskričių viršininkams, *ibid.*, f. R-685, ap. 5, b. 2, l. 39; *ibid.*, b. 1, l. 288–289.

²⁶ M. Wardzyska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisarjacie Litwy (czerwiec 1941–lipiec 1944)*, Warszawa, 1993; Tos pačios, „Polityka narodowościowa Trzeciej Rzeszy w Generalnym Komisarjacie Litwy“, *Pamięć i sprawiedliwość*, t. XXXVIII, Warszawa, 1995; H. Pasierbska, *Ponary: Wileńska gólgota*, Sopot, 1993; Tos pačios, *Wileńskie Ponary*, Gdańsk, 1999; Tos pačios, *Wileńskie Łukiszki: na tle wydarzeń lat wojny 1939–1944*, Gdańsk, 2003; K. Górski, „*Divide et impera*“, Białystok, 1995.

²⁷ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 257.

²⁸ V. Brandišauskas, „Lietuviškoji valdžios institucija...“, p. 112.

²⁹ Tätigkeits und Lagebericht Nr. 2 der Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD in der UdSSR (Berichtszeit v. 29.7.–14.8.1941).

³⁰ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 259.

³¹ Vilniaus srities vidaus reikalų valdytojo 1941 m. liepos 15 d. raštas apskričių viršininkams ir policijos vadams, LCVA, f. R-691, ap. 1, b. 20, l. 41.

³² V. Brandišauskas, „Lietuviškoji valdžios institucija...“, p. 117–118.

³³ M. Wardzyska, „Polityka narodowościowa...“, s. 117.

³⁴ Dienstbesprechung in Schaulen am 14.2.1944, Bundesarchiv (toliau – BA), R 6/313, S. 34.

³⁵ *Ibid.*, S. 33.

³⁶ Lenkijos vyriausybės įgaliotinio kraštui 1944 m. balandžio mėn. pranešimas, Archiwum Akt Nowych (Varšuva) (toliau – AAN), sygn. 202/III-129, l. 54; *ibid.*, sygn. 202/II-51, l. 74.

³⁷ Vilniaus m. ir aps. policijos vado 1941 m. rugpjūčio 29 d. raštas Vilniaus aps. policijos nuovadų viršininkams, LCVA, f. R-684, ap. 1, b. 4, l. 6.

³⁸ Vilniaus m. policijos vado 1941 m. rugpjūčio 11 d. pranešimas, *ibid.*, f. R-685, ap. 4, b. 30, l. 4 a. p.

³⁹ Vilniaus m. policijos 5-osios nuovados padėjėjo 1941 m. rugpjūčio 20 d. pranešimas, *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 9, l. 459.

⁴⁰ Naujosios Vilnios policijos nuovados viršininko 1941 m. rugsėjo 8 d. raštas LSP Vilniaus apygardos viršininkui, *ibid.*, f. R-684, ap. 1, b. 4, l. 7.

⁴¹ Vilniaus aps. policijos vado 1941 m. gruodžio 12 d. pranešimas Vilniaus aps. viršininkui, *ibid.*, f. R-685, ap. 4, b. 30, l. 77.

⁴² Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio mėn. pranešimas Vyriausiajai reicho saugumo valdybai (toliau – RSHA) Berlyne, *ibid.*, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 164.

⁴³ AK Vilniaus apygardos IPB 1944 m. sausio 1–15 d. pranešimas, *ibid.*, f. R-601, ap. 1, b. 51, l. 1.

⁴⁴ „Lenkų įteigimus apžvelgiant“, *Apžvalga*, 1943, rugsėjo 8.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ „Lenkai ir mes“, *Apžvalga*, 1943, gegužės 30, Nr. 120.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ Bracia Litvini, AAN, sygn. 202/III-202, l. 1–3.

⁵² Stosunki polsko-litewskie (1941 m. spalio), AAN, sygn. 211/16, l. 21–24.

⁵³ A. Bubnys, „Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 metais: sąsajos ir skirtumai“, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 138.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 140–142.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 143–145.

⁵⁶ J. Wołkonowski, „ZWZ-AK ir etninių mažumų problema Vilnijoje“, *Pilietinis pasiprieši-*

nimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956, Vilnius, 2004, p. 88–90.

⁵⁷ Die Frage der Weissruthenen in Ostlitauen (Baltarusių klausimas Rytų Lietuvoje) (be datos), LCVA, f. R-680, ap. 1, b. 2, l. 1; Vilniaus BNK 1943 m. sausio 29 d. raštas Vilniaus m. apygardos Kultūros ir švietimo skyriaus vedėjui, *ibid.*, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 7, 11; Vilniaus apygardos gyventojų skaičius 1942 m. gegužės 27 d. surašymo duomenimis, *ibid.*, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 431; L. Jašinauskas, Nacių švietimo politika okupuotoje Lietuvoje (1941–1944 metais), Kaunas, 2005, p. 54; Vilniaus aps. pradžios mokyklų inspekcijos 1942 m. kovo 17 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 41, l. 409 a. p.

⁵⁸ 1942 m. gyventojų surašymo duomenys apie LGS gyventojų tautinę sudėtį, *ibid.*, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 103; BA, R6/300, S. 46.

⁵⁹ Vilniaus m. policijos vado 1941 m. spalio 22 d. raštas Vilniaus m. vokiečių policijos vadui, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 231, l. 3 a. p.

⁶⁰ 1941 m. liepos 9 d. pranešimas Nr. 17 iš SSRS, BA, R58/214, S. 112–115.

⁶¹ Weissruthenische Lehrerkursus zu Wilna, LCVA, f. R-641, ap. 1, b. 1, l. 171; *ibid.*, l. 163; *Bielaruski Holas*, 6 sakavika 1942, Nr. 2; Sprawozdanie za listopad 1943 r., LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 46, l. 6, 7.

⁶² *Bielaruski Holas*, 2 krasavika 1942, Nr. 6.

⁶³ *Ibid.*, 19 sakavika 1943, Nr. 11(55).

⁶⁴ *Ibid.*, 25 červienia 1943, Nr. 25(69).

⁶⁵ Vilniaus baltarusių gimnazijos direktoriaus 1941 m. spalio 10 d. raštas Vilniaus m. apygardos komisariui, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 700, l. 410.

⁶⁶ L. Jašinauskas, *op. cit.*, p. 65, 75, 196.

⁶⁷ *Bielaruski Holas*, 7 studnia 1944, Nr. 1(97).

⁶⁸ *Ibid.*, 12 listapada 1943, Nr. 45(89).

⁶⁹ Vilniaus BNK 1943 m. sausio 23 d. raštas Vilniaus m. apygardos komisariato Kultūros ir švietimo skyriaus vedėjui, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 13, 14.

⁷⁰ Aus der Tätigkeit des Weissruthenischen Nationalkomitees in Wilna, *ibid.*, f. R-641, ap. 1, b. 2, l. 138.

⁷¹ *Bielaruski Holas*, 1 sakavika 1942, Nr. 1.

⁷² Vilniaus aps. pradžios mokyklų inspekcijos 1942 m. kovo 17 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, LCVA, f. R-685, ap. 4, b. 41, l. 409.

⁷³ BNK 1942 m. gegužės 12 d. raštas Vilniaus m. apygardos komisariato kultūros referentui Krusei, *ibid.*, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 2, 42–43.

⁷⁴ L. Jašinauskas, *op. cit.*, p. 55.

⁷⁵ Sprawy narodowościowe, AAN, sygn. 202/ III-73, l. 42.

⁷⁶ Baltarusiško gyvenimo Vilniuje žinios, LCVA, f. R-641, ap. 1, b. 1, l. 163.

⁷⁷ BMD pirmininko S. Hrynkievičiaus 1942 m. balandžio 25 d. raštas Vilniaus m. apygardos komisariato kultūros referentui Krusei, *ibid.*, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 1; *ibid.*, l. 34–35; *Bielaruski Holas*, 6 sakavika 1942, Nr. 2.

⁷⁸ *Bielaruski Holas*, 30 vierasnia 1943, Nr. 39(83).

⁷⁹ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 163; BNK 1943 m. sausio 29 d. raštas Vilniaus m. apygardos Kultūros ir švietimo skyriaus vedėjui, LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 15.

⁸⁰ *Bielaruski Holas*, 2 krasavika 1942, Nr. 6.

⁸¹ *Ibid.*, 4 lutaha 1942, Nr. 5(101).

⁸² *Ibid.*, 23 lipnia 1943, Nr. 29(73); LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 731, l. 15, 16.

⁸³ *Ibid.*, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 164; Vilniaus BNK 1943 m. sausio 29 d. raštas Vilniaus m. apygardos komisariato Kultūros ir švietimo skyriaus vedėjui, *ibid.*, l. 19–20; *Bielaruski Holas*, 7 traunia 1942, Nr. 11.

⁸⁴ LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 46, l. 60.

⁸⁵ M. Wardzynska, „Polityka narodowościowa...“, s. 114.

⁸⁶ J. Wołkonowski, „ZWZ-AK ir etninių mažumų problema Vilnijoje“, p. 95–96.

⁸⁷ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio mėn. pranešimas RSHA Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 163.

⁸⁸ *Ibid.*, l. 164.

⁸⁹ *Ibid.*, l. 162–163.

⁹⁰ Vilniaus aps. viršininko 1944 m. kovo 31 d. raštas Statistikos įstaigos direktoriui Kaune, *ibid.*, f. R-685, ap. 4, b. 118, l. 4.

⁹¹ Patikėtinio LGS rusų gyventojų reikalams biuro 1944 m. sausio 18 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, *ibid.*, b. 50, l. 3.

⁹² Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1944 m. balandžio 4 d. raštas, *ibid.*, l. 9.

⁹³ Nemenčinės vls. viršaičio 1944 m. kovo 10 d. raštas Vilniaus aps. viršininkui, *ibid.*, b. 52, l. 68.

⁹⁴ V. Makaveiskio 1944 m. rugpjūčio 23 d. tardymo protokolo išrašas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 8, b. 198, l. 186.

⁹⁵ A. Stavrovskio 1943 m. kovo 12 d. kreipimasis į LGS rusus, *ibid.*, ap. 58, b. P-12046 (stebėjimo byla), l. 1–2.

⁹⁶ A. Bacmanovo 1944 m. rugsėjo 22 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 11020/3, l. 13–14.

⁹⁷ Patikėtinio LGS rusų gyventojų reikalams biuro 1943 m. balandžio 7 d. raštas parapijų taryboms, *ibid.*, l. 6.

⁹⁸ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio mėn. pranešimas RSHA Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 165.

⁹⁹ AK Vilniaus apygardos pranešimai apie padėtį Lietuvoje 1943 m., *ibid.*, f. R-601, ap. 1, b. 46, l. 61, 77, 78.

¹⁰⁰ R. Laukaitytė, „Stačiatikių bažnyčia „nacių tarnyboje“: metropolito Sergijaus drama“, *Lietuvos istorijos metraštis, 2001 metai*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 155, 158.

¹⁰¹ G. Potašenko, „Sentikybė“, *www.ldmuziejus.mch.mii.lt*, p. 10.

¹⁰² B. Leonovo-Gukovo 1951 m. vasario 8 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 196, l. 184–186.

¹⁰³ B. Leonovo-Gukovo 1951 m. vasario 9 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, l. 189; B. Leonovo-Gukovo 1944 m. rugpjūčio 21 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, l. 194.

Gauta 2011 03 16
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Bubnys

ETHNIC RELATIONSHIPS IN NAZI-OCCUPIED LITHUANIA IN 1941–1944

Summary

This article is based on documentary materials from various countries and Lithuanian and foreign historiography and analyses ethnic relationships in Nazi-occupied Lithuania in 1941–1944. The author discusses the following three main issues: 1) policies of the Nazi occupiers towards people of different ethnic groups living in Lithuania; 2) reaction of the ethnic groups of the occupied country towards Nazi policies; and 3) mutual relations of different ethnic groups living in Lithuania. The article mostly focuses on ethnic relations in the region of Vilnius.

After completing an analysis of factual and historiographic materials, the author draws the following conclusions: a strategic objective of the policies of the Third Reich in the Baltic States was gradual annexation, Germanisation, and colonisation of these countries. Plans were to Germanise about one-third of Lithuanians (i.e. the share which, in the opinion of the Nazis, had German blood). The remaining share of Lithuanians and probably Polish-Lithuanians were supposed to be deported to Byelorussia and western parts of Russia. The Jews were supposed to be completely exterminated. The completion of these goals was planned for the post-war period. The initial objective of the Nazis in Lithuania was to take maximum advantage of the country's human and economic resources for Germany's military goals. For this reason, the German administration was interested in having a stable political and economic situation in the country and tried to avoid any major political or ethnic conflicts and to control the situation.

The main source of ethnic conflicts in the Lithuanian General District (LGD) was the tense and ever worsening

relationship between Lithuanians and Poles. In the first years of Nazi occupation (until autumn 1943), the policies of the German administration were more favourable and beneficial for Lithuanians. Lithuanians held the key positions in the local administration not only in traditionally Lithuanian counties but also in Vilnius County. On the other hand, the German administration controlled the work of the local administration and did not allow any openly discriminatory policies towards Poles, Byelorussians, Russians, or other ethnic groups (with the exception of Jews). The Nazis tried to take advantage of the Polish-Lithuanians, Byelorussians, and Russians to suppress the political ambitions of Lithuanians. The Nazis also attempted to apply the divide et impera principle by encouraging the Byelorussian national movement and confronting it with the Poles. All ethnic groups were instigated against the Jews. Starting in the second half of 1943, the Nazis became increasingly well-disposed towards the Poles. Although the Polish anti-Nazi movement began strengthening in the autumn of 1943, German repressive policies with regard to Poles mitigated, and the Nazi administration had the intention to make more concessions to Poles and in this manner ensure that the Poles acted in ways beneficial to the Germans.

With regard to the Jews, the occupational authorities implemented highly discriminative, genocidal policies from the very beginning. Mass massacres of Jews started as soon as the first months of occupation. Approximately 80 per cent of Lithuanian Jews were killed by the end of 1941. The majority of the remaining Jews were allowed a temporary reprieve to live in the Vilnius, Kaunas, Šiauliai,

and Švenčionys ghettos and work for the benefit of the occupying authority, but they were also murdered in 1943–1944. The Lithuanian administration was also involved in the Jewish extermination (Holocaust); this is particularly true of Lithuanian police units. Only 5 to 10 per cent of Lithuanian Jews were able to survive the Nazi occupation to the end of the war.

Nazi policies towards Byelorussians and Russians were moderate and fairly liberal. The Germans stimulated Byelorussian national revival, education, and culture and encouraged Byelorussians to become more involved in the activities of the local administration and express pro-German political moods in other ways. Germans tried to use the Byelorussian national movement in order to limit the political ambitions of the Lithuanians and Poles. Since the Byelorussian intelligentsia was limited in number, these attempts by the Germans in Vilnius County proved unsuccessful. Similar policies were implemented with regard to Russian-Lithuanians. The Nazis fostered Russian religious

and cultural activity and encouraged them to join the police force and go to Germany to work. Attempts to reduce the impact of the Soviet Union and communism on Russian-Lithuanians were made.

Nazi attempts to attract Polish-Lithuanians, Russians, and Byelorussians to their side in essence failed. Great shares of these ethnic groups either remained hostile towards the Germans or were mistrustful of the Germans' attempts to attract them to the German side. This is also demonstrated by the fairly active participation of these ethnic groups in the anti-Nazi resistance movement.

To conclude, we can state that the ethnic policies of the Nazis in the LGD were fairly moderate and flexible (with the exclusion of the radically racist and genocidal attitude towards Jews and Roma). These policies were determined by the occupying regime's desire to maintain stability in the country and use the country's resources for German military needs.